Neapolis University

HEPHAESTUS Repository **http://hephaestus.nup.ac.cy**

Department of History, Politics and International Studies Master in History

2017-06

þÿ § Á É ¼ ¿ ½ ± Ã Ä ® Á ¹ ¡ µ ¸ Í ¼ ½ ¿ Å . — þÿ Ä ¿ Å Ç É Á ¹ ¿ Í

þÿ “ Á Å ½ Ä ¬ º · Â , œ ¹ Ç ± ® » ™ .

þÿ Á Ì ³ Á ± ¼ ¼ ± ™ Ã Ä ¿ Á ¯ ± Â , £ Ç ¿ » ® • À ¹ Ã Ä · ¼ Î ½ ¥ ³ µ ¯ ± Â , ± ½ µ À ¹ Ã Ä ® ¼ ¹ ¿ • µ ¬ À ¿ »

http://hdl.handle.net/11728/10593

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΧΡΩΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2017

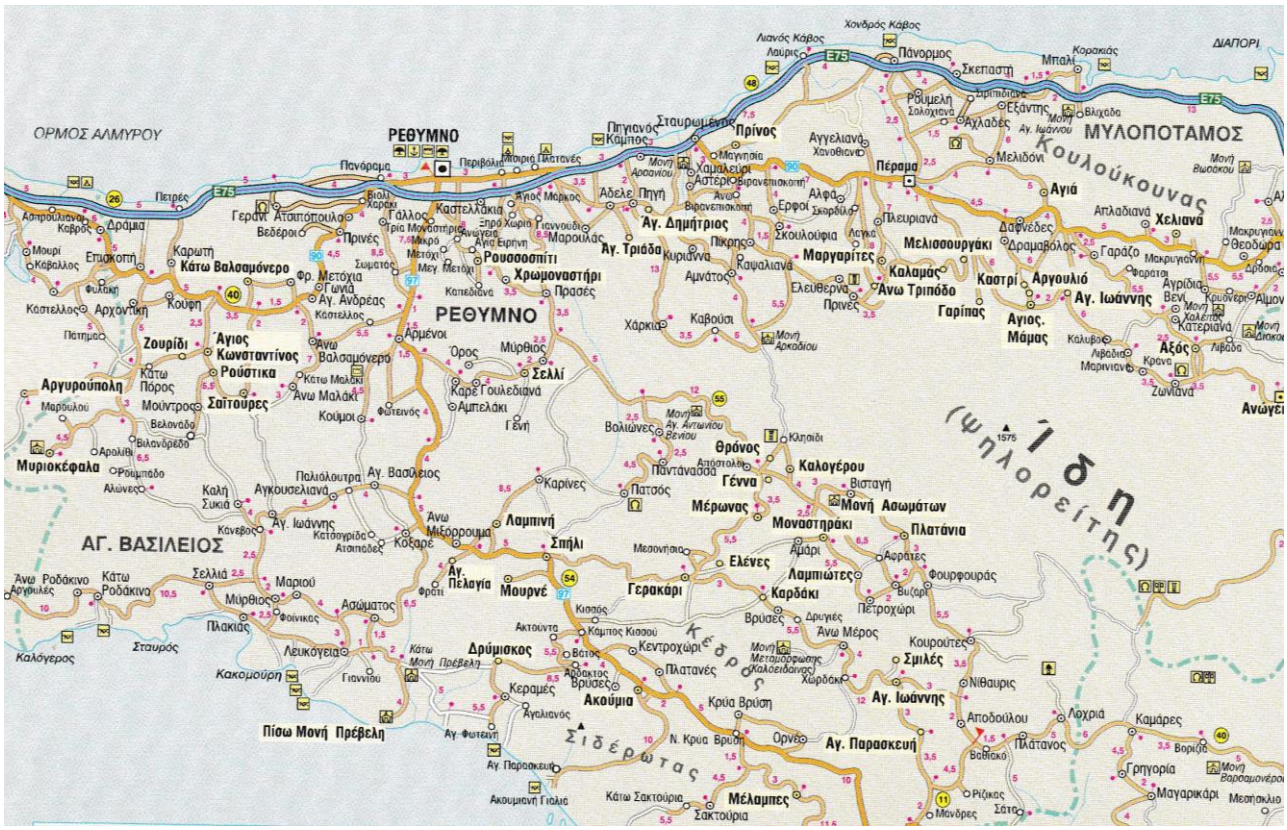

Νομός Ρεθύμνου. *Το χωριό Χρωμοναστήρι διακρίνεται λίγο νοτιότερα της πόλης του Ρεθύμνου*

Το Χρωμοναστήρι πριν 20 χρόνια

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος…….4

Κεφάλαιο πρώτο

Ιστορική αναδρομή

1. Η περιοχή κατά τα προϊστορικά χρόνια…….5

2. Βυζαντινή περίοδος……6

2.1. Ίδρυση του χωριού……6

3. Ενετοκρατία……7

Εισαγωγή……7

3.1. Οι ευγενείς του χωριού……9

3.2. Οι κάτοικοι του χωριού……11

4. Τουρκοκρατία ……14

Εισαγωγή……14

4.1. Η πρώτη περίοδος (1646-1821)……14

4.2. Η περίοδος των θυσιών και των ελπίδων (1821- 1898)……19

4.3. Εκλογικό όργιο, πριν από την επανάσταση του 1889……21

4.4. Τα μετά την επανάσταση του 1889……22

4.5. Οι τελευταίες αγριότητες……24

4.6. Επιβράβευση των αγωνιστών……24

4.7. Κρητική Πολιτεία, επανάσταση Θερίσου και Ένωση……25

4.8. Χρωμοναστηριανοί απόγονοι των τεσσάρων μαρτύρων……26

5. Το Χρωμοναστήρι μετά την ένωση…….……..…..28

5.1. Οι Βαλκανικοί και ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος (1912-1918)…..……..…..…28

5.2. Από τη μικρασιατική εκστρατεία μέχρι σήμερα……...……29

6. Η ονομασία του χωριού……..30

Κεφάλαιο δεύτερο

Το χωριό σήμερα

Εισαγωγή…….……32

1. Ιστορικά μνημεία

1.1. Παναγιά Κερά…….……...……33

1.2. Άγιος Ευτύχιος……...……...……34

1.3. Κονάκι (Στρατιωτικό μουσείο)……...……...……36

1.4. Παναγία του Χαλεβή…….……..……..38

2. Σύγχρονα μνημεία

2.1. Ο Μύλος του Πρινάρη……..……40

2.2. Μνημείο πεσόντων……..…….41

2.3. Άλλα σύγχρονα μνημεία……..……41

Παράρτημα…….……42

Επιλογή βιβλιογραφίας…….……...……..53

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Επέλεξα ως θέμα της μεταπτυχιακής μου εργασίας την ιστορία του χωριού Χρωμοναστηρίου της επαρχίας Ρεθύμνου. Σ' αυτό συνέτεινε, από το ένα μέρος, το γεγονός ότι είναι τόπος καταγωγής μου και, από το άλλο, το ότι κανείς άλλος ερευνητής μέχρι σήμερα δεν έχει ασχοληθεί σοβαρά μ' αυτήν.

Θέλοντας να δώσω ολοκληρωμένη μορφή στην ιστορία, αναφέρθηκα εισαγωγικά στην προϊστορία της ευρύτερης περιοχής, στηριζόμενος σε αρχαιολογικά ευρήματα. Στη συνέχεια, μεταφέρθηκα στη βυζαντινή περίοδο, αφού, σύμφωνα με τις πηγές, σ΄ αυτήν τοποθετείται η ίδρυση του χωριού. Μεγάλη βαρύτητα έδωσα στη βενετική περίοδο, όπως και την περίοδο της τουρκοκρατίας, γιατί υπάρχουν πολλές σχετικές πηγές. Τέλος, κατέληξα στους εθνικούς αγώνες του 20^{ου} αιώνα, στους οποίους πήραν μέρος αρκετοί κάτοικοι του χωριού.

Με απασχόλησε ιδιαίτερα η προέλευση του ονόματος του χωριού, για την οποία δεν υπάρχει απόλυτη ομοφωνία. Περιορίστηκα στην κυρίως ιστορία και άφησα κατά μέρος τα ποικίλα λαογραφικά στοιχεία, με τη σκέψη ότι αυτά είναι, κατά κανόνα, κοινά σε όλη της κρητική ύπαιθρο.

Χρησιμοποίησα κάθε ιστορική πηγή (μνημεία, αρχεία, δημοσιευμένα κείμενα κ.ά.). Περισσότερο στηρίχτηκα στα κρατικά αρχεία της Βενετίας (archivio di Stato di Venezia) και τα ιστορικά αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, από τα βενετικά αρχεία μελέτησα τα πρωτόκολλα των νοταρίων Ρεθύμνου 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, ενώ από αυτά του Υπουργείου Έξωτερικών τα προξενικά έγγραφα κυρίως του 19^{ου} αιώνα. Επίσης, αρκετά από τα τεκμήρια που χρησιμοποιήθηκαν ανήκουν στην προσωπική συλλογή μου. Για τις ανάγκες της διατριβής μου εργάστηκα στην Γεννάδειο βιβλιοθήκη, στο ιστορικό σπουδαστήριο του Ε.Κ.ΠΑ, στις βιβλιοθήκες της Θεολογικής σχολής Αθηνών, της Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε, καθώς και στην Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου

Με την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας θέλω να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου στο μεταπτυχιακό τμήμα ιστορίας του πανεπιστημίου Νεαπόλεως Πάφου κ.κ. Γιώργο Γεωργή, Μάριο Ευρυβιάδη και Αντώνη Κλάψη. Χωρίς την καθοδήγηση, τις παρατηρήσεις τους και το πλήθος των γνώσεων που μου μετέδωσαν πάνω στην ιστορία και στην μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας, δεν θα ήταν δυνατή η εκπόνηση αυτής της μελέτης.

Κεφάλαιο πρώτο

Ιστορική αναδρομή

1. Η περιοχή κατά τα προϊστορικά χρόνια

Το χωριό Χρωμοναστήρι, βρίσκεται στο νομό Ρεθύμνου, είναι χτισμένο στους πρόποδες του όρους Βρύσινα, σε υψόμετρο 360 μ., και απέχει 10 χιλιόμετρα από την πόλη του Ρεθύμνου. Στα μινωικά χρόνια η γύρω περιοχή πρέπει να ήταν ιερή. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι κοντά στην κορυφή του βουνού, σε υψόμετρο 858 μ. βρέθηκε πριν από μερικά χρόνια σημαντικό *ιερό κορυφής*. Από αυτό οι αρχαιολόγοι συνέλεξαν 800 ανθρωπόμορφα μινωικά ειδώλια, ομοιώματα μελών του ανθρώπινου σώματος, ομοιώματα ζώων, πήλινα πλακίδια, αγγεία κ.ά. Βρέθηκαν επίσης μεταλλικοί λατρευτές, μικρογραφικοί χάλκινοι πελέκεις, χάλκινα ομοιώματα εγχειριδίων, δυο τράπεζες προσφορών από στεατίτη και μαγειρικά σκεύη κ.ά.[1] Όλα τα ευρήματα ανήκουν στην παλαιοανακτορική και νεοανακτορική περίοδο (1900-1500 π.Χ.). Στα ιερά κορυφής οι Μινωίτες ανέβαιναν για να προσευχηθούν στις ουράνιες θεότητες και να τις παρακαλέσουν να λύσουν τα ποικίλα καθημερινά προβλήματά τους (κυρίως οικονομικά και θέματα υγείας). Υπήρχαν την ίδια περίοδο και άλλα ιερά, τα οποία βρίσκονταν λίγο κάτω από την επιφάνεια της γης. Ήταν οι *δεξαμενές καθαρμών*, όπου οι προσευχές και οι παρακλήσεις απευθύνονταν στις χθόνιες θεότητες. Τα τελευταία χρόνια ανάμεσα στα πήλινα ειδώλια, που προαναφέραμε, ανακαλύφθηκε και μια τετράπλευρη σφραγίδα κατασκευασμένη από έντονα κόκκινο ίασπη. Και στις τέσσερις επιφάνειές της είναι χαραγμένα άγνωστα ιερογλυφικά. Δεν είναι γνωστό σε ποια μινωική γραφή ανήκουν. Ίσως η γραφή αυτή να είναι η αρχαιότερη από όσες εμφανίστηκαν στο δυτικό, τουλάχιστον, τμήμα του νησιού.

Η τετράπλευρη σφραγίδα

2. Βυζαντινή περίοδος

[1] Ε. Παπαδοπούλου - Ί. Τζαχίλη, «Ανασκαφή στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης», στο Ανδριανάκης Μ. - Τζαχίλη Ί. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, Ρέθυμνο 2010, σ. 452-463

2.1 Η ίδρυση του χωριού

Η Κρήτη, που αποτελούσε τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, το 824 μ.Χ. έπεσε στα χέρια των Αράβων της Ισπανίας. Οι κατακτητές ήταν περίπου 15.000 και ο αρχηγός τους ονομαζόταν Αμπού Χαφς Ομάρ. Το κράτος που ίδρυσαν ήταν καθαρά πειρατικό. Επειδή οι επιδρομές που, κατά καιρούς, επιχειρούσαν στα νησιά και τις παραλιακές πόλεις του Βυζαντίου ήταν καταστροφικές, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες προσπαθούσαν με επανειλημμένες εκστρατείες να τους εκδιώξουν από την *«Θεόλεστον Κρήτη»*. Οι προσπάθειές τους αποτύγχαναν για διάφορους λόγους και οι πειρατές αποθρασύνονταν. Έφτασαν μάλιστα σε σημείο να καταλάβουν και να λεηλατήσουν το 904, με αρχηγό τον Λέοντα τον Τριπολίτη, ακόμα και τη *«συμβασιλεύουσα»* πόλη της Θεσσαλονίκης. Αγανακτισμένος από τη συμπεριφορά τους ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄ αποφάσισε να πάρει πιο δραστικά μέτρα. Έτσι, ανέθεσε την αρχηγία για μια νέα εκστρατεία εναντίον τους στον πιο διάσημο στρατηγό του και δομέστικο των Σχολών της Ανατολής, Νικηφόρο Φωκά, στον οποίο και εξασφάλισε άφθονα οικονομικά μέσα. Αυτός, αφού ετοίμασε ισχυρότατο στόλο και στρατό (οι πηγές μιλάνε για 75.000 πεζούς και 5.000 ιππείς) αποβιβάστηκε στο νησί. Οι Άραβες νικήθηκαν και η πρωτεύουσά τους, ο *Χάνδακας*, έπεσε στα χέρια των Βυζαντινών (7 Μαρτίου 961) μετά από πολιορκία εννέα μηνών. Επειδή πολλοί από τους ντόπιους κατοίκους είχαν εξισλαμιστεί, η βυζαντινή κυβέρνηση και το οικουμενικό πατριαρχείο έστειλαν ιεραπόστολους, για να τους επαναφέρουν στον χριστιανισμό. Ο πιο γνωστός από αυτούς ήταν ο Νίκων, που επονομάστηκε και «*Μετανοείτε*» (τη λέξη αυτή χρησιμοποιούσε συχνά), όπως και ο Ιωάννης ο Ξένος. Ο ίδιος ο Νικηφόρος Φωκάς, θέλοντας να βοηθήσει το έργο της εκκλησίας, διέταξε να χτιστούν χριστιανικές εκκλησίες σε πολλές περιοχές του νησιού. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές, τότε χτίστηκε και η εκκλησία του *Αγίου Ευτυχίου* σε μια λαγκαδιά, στις βόρειες υπώρειες του όρους Βρύσινα. Λίγο βορειότερα και ψηλότερα, περίπου ένα αιώνα αργότερα, χτίστηκε και η εκκλησία της *Παναγίας της Κεράς*[2]. Να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη εκκλησίες και μοναστήρια σχεδόν ταυτίζονταν, αφού συνήθως σε κάθε εκκλησία υπήρχαν κελιά, όπου μόναζαν ένας ή περισσότεροι καλόγεροι. Ανάμεσα στις δύο αυτές εκκλησίες ίσως να υπήρχαν κάποιοι μικροί οικισμοί (έτσι εξηγείται και η ίδρυση των εκκλησιών στη συγκεκριμένη περιοχή) ή ίσως και να δημιουργήθηκαν τότε (εξαιτίας της ίδρυσης των δύο αυτών εκκλησιών).

[2] *Για τις βυζαντινές αυτές εκκλησίες θα μιλήσουμε στην ενότητα Ιστορικά Μνημεία.*

Ένας ή περισσότεροι από τους οικισμούς αυτούς μετεξελίχθηκε στο χωριό Χρωμοναστήρι. Αυτό πρέπει να έγινε κατά τη δεύτερη βυζαντινή περιόδο μεταξύ του 11ου και του 13ου αιώνα[3]. Πρώτη αναφορά του ονόματός του σε έγγραφο συναντάται στη συνθήκη του Αλέξιου Καλλέργη[4], για την οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω.

3. Ενετοκρατία

Εισαγωγή

Η Κρήτη, μετά την τέταρτη σταυροφορία και την άλωση της Πόλης (1204), περιήλθε πρώτα στους Γενουάτες και, στη συνέχεια, στους Βενετούς (1211). Οι τελευταίοι τη χώρισαν σε 479 φέουδα (cavallerie). Από αυτά τα 394 παραχώρησαν σε δικούς τους ευγενείς, 35 σε ντόπιους και 25 στην καθολική εκκλησία. Τα υπόλοιπα 25 κράτησαν ως δημόσια περιουσία[5]. Οι Κρητικοί δεν δέχτηκαν την βενετική κατάκτηση μοιρολατρικά. Με αλλεπάλληλες επαναστάσεις προσπάθησαν να αποκτήσουν ξανά την ανεξαρτησία τους ή τουλάχιστον να εξασφαλίσουν κάποια ειδικά προνόμια, που θα βελτίωναν τη ζωή τους. Οι επαναστάσεις περιορίστηκαν, μόνο όταν το Βυζάντιο έπεσε στους Οθωμανούς (1453). Κρίνεται σκόπιμο, πριν συνεχιστεί η εξιστόρηση των γεγονότων που έχουν άμεση σχέση με το Χρωμοναστήρι, να γίνει αδρομερής αναφορά σε μερικές από τις επαναστάσεις αυτές, προκειμένου να δημιουργηθεί το απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα ενταχθούν. Εξάλλου, είναι πολύ πιθανό να είχαν ενεργό συμμετοχή στις επαναστάσεις αυτές και κάποιοι από το συγκεκριμένο χωριό.

Το χορό των επαναστάσεων ξεκίνησε η *οικογένεια των Αγιοστεφανιτών* στην περιοχή του Λασιθίου, αμέσως μετά την πρώτη εγκατάσταση δυτικών αποίκων (1212), που επιχείρησαν οι κατακτητές. Ο δούκας της Κρήτης Tiepolo μόνο με τη βοήθεια του δούκα της Νάξου Μάρκου Σανούδου κατόρθωσε να νικήσει. Πέντε χρόνια μετά (1217) το παράδειγμά τους ακολούθησαν οι οικογένειες των *Σκορδίληδων με τους Μελισσηνών,* που ξεσήκωσαν το Ρέθυμνο και ανάγκασαν το δούκα Delfino να συνθηκολογήσει μαζί τους (1219) και να προβεί σε μεγάλες

[3] Δ. Τσουγκαράκης, «Παρατηρήσεις στον χαρακτήρα των οικισμών της Βυζαντινής Κρήτης». *Π.Στ΄Κ.Σ.* Χανιά 1991, σ. 591.
[4] Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Η συνθήκη Ενετών-Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά* 3(1949), σ. 262.
[5] Γιάννης Γρυντάκης, *Η κατάκτηση της Δ. Κρήτης από τους Τούρκους,* Ρέθυμνο 1998, σ. 11.

παραχωρήσεις. Στο Ρέθυμνο πάλι και με την ίδια επιτυχία στο αποτέλεσμα ξέσπασαν και οι δύο επόμενες επαναστάσεις, των *Μελισσηνών και των Δύο Συβρίτων*[6]. Η ισχυρή οικογένεια των Χορτάτζηδων, αρχικά με τη βοήθεια των Σκορδίληδων και των Μελισσηνών (1261) και, στη συνέχεια μόνη της (1272), αναστάτωσε και πάλι την περιοχή του Ρεθύμνου και έφερε σε δεινή θέση τη βενετική Διοίκηση, αφού πολιόρκησε ακόμα και την πρωτεύουσα του νησιού Χάνδακα. Το αναγεννημένο Βυζάντιο των Παλαιολόγων είχε αναμφίβολα σχέση με την υπόθεση. Η Βενετία αναγκάστηκε να στείλει ισχυρές δυνάμεις και να προσφύγει στη βοήθεια των ντόπιων φεουδαρχών, όπως του Αλέξιου Καλλέργη, προκειμένου να καταστείλει το κίνημα. Οι ισχυροί φεουδάρχες Καλλέργηδες ανέλαβαν τις τρεις επόμενες επαναστάσεις. Πρώτος ο *Αλέξιος* με έδρα το Μυλοπόταμο ξεσήκωσε το 1283 όλη την Κρήτη και για 18 χρόνια ανάγκασε τη Βενετία να αιμορραγεί οικονομικά. Τελικά ο Ενετός δόγης ταπεινώθηκε, αφού δέχτηκε να υπογραφεί συνθήκη με τον κρητικό επαναστάτη και να του παραχωρηθούν πολλά και σημαντικά προνόμια και φέουδα (1299). Μέσα στα φέουδα αυτά ήταν και το Χρωμοναστήρι, όπως θα δούμε παρακάτω. Ο *Βάρδας Καλλέργης* από τον Κίσαμο μαζί με άλλες οικογένειες επαναστάτησε τα Χανιά το 1330, αλλά οι Βενετοί γρήγορα τον εξόντωσαν στρέφοντας εναντίον του άλλους Καλλέργηδες. Η τακτική του «διαίρει και βασίλευε» είχε αρχίσει να εφαρμόζεται με επιτυχία από αυτούς. Ο *Λέοντας*, απόγονος του Αλέξιου, για περίπου 4 χρόνια (1338-1341) ξεσήκωσε με τη σειρά του το νησί, για να εξοντωθεί με δόλο από τους Βενετούς (τον κάλεσαν στα Χανιά δήθεν για να συζητήσουν και τον δολοφόνησαν), αφού προηγουμένως είχαν στρέψει εναντίον του ακόμα και στενούς συγγενείς του.

Οι επαναστάσεις συνεχίστηκαν με δυναμική και πάθος έως ότου έπεσε στα χέρια των Τούρκων η βασιλεύουσα (1453). Από το χρονικό αυτό σημείο και έπειτα, περιορίστηκαν, γιατί δεν υπήρχε πια ο λίαν ελκυστικός στόχος της ενσωμάτωσης με τον βυζαντινό κορμό. Αν εξαιρέσει κανείς την επανάσταση του Καντανολέου[7] στα Χανιά και στο Ρέθυμνο, δεν υπήρξε άλλη σημαντική. Η συγκεκριμένη επανάσταση απέτυχε, εξαιτίας της επιπολαιότητας του αρχηγού της, ο οποίος πίστεψε τις απατηλές υποσχέσεις του βενετού διοικητή για συνοικέσιο (θα νυμφευόταν ο γιος του Καντανολέου την κόρη του βενετού διοικητή) και συνεργασία. Πάνω από 200 άτομα πλήρωσαν την ευπιστία του. Οι κατά καιρούς εξεγέρσεις που ακολούθησαν είχαν,

[6] *Απάνω* και *Κάτω Σύβριτα* ονομάζονταν τότε οι επαρχίες Αμαρίου και Αγίου Βασιλείου, αντίστοιχα.
[7] Ζαμπέλιος, Κριτοβουλίδης, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης,* Αθήνα 1893, σ. 248-54.

κατά κανόνα, τοπικό χαρακτήρα και αποσκοπούσαν στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των εξεγερμένων και μόνο.

3. 1. Οι ευγενείς του χωριού

Στη διανομή που έκαναν οι βενετσιάνοι κατακτητές το φέουδο του Χρωμοναστηριού παραχωρήθηκε στις οικογένειες των ευγενών[8] Χορτάτζη και Κιότζα[9]. Από αυτές τις οικογένειες η πρώτη είχε ελληνική καταγωγή και η δεύτερη βενετσιάνικη. Το 1299 ο ευγενής φεουδάρχης Γεώργιος Χορτάτζης υποχρεώθηκε να παραχωρήσει το χωριό στον επαναστάτη Αλέξιο Καλλέργη, για τον οποίο έχουμε μιλήσει [10].

Περίπου τρακόσια χρόνια μετά (1582) ο Καστροφύλακας[11] στους στατιστικούς του πίνακες αναφέρει ότι στο χωριό κατοικούσαν 636 άτομα (174 άντρες, 304 γυναίκες, 146 παιδιά και 6 γέρους). Με βάση τον πληθυσμό των άλλων χωριών του Ρεθύμνου, μπορούμε να πούμε ότι το Χρωμοναστήρι ήταν ένα από τα μεγαλύτερα χωριά του διαμερίσματος. Από διάφορες πηγές (κυρίως πρωτόκολλα νοταρίων) μπορεί να συγκεντρώσει κανείς μερικά από τα επώνυμα των κατοίκων του χωριού στην περίοδο της ύστερης Βενετοκρατίας (βλ. έγγραφο 1ο). Κάποια από αυτά έχουν μείνει μέχρι σήμερα ως τοπωνύμια.

Ο πρώτος φεουδάρχης-ευγενής που γνωρίζουμε ήταν ο Γεώργιος Χορτάτζης, ο οποίος υποχρεώθηκε, όπως αναφέραμε, να παραχωρήσει το χωριό στον Αλέξη Καλλέργη. Πόσο έμειναν ως φεουδάρχες οι Καλλέργηδες είναι άγνωστο. Πάντως αρκετά χρόνια μετά ο μόνος Καλλέργης που συναντάμε στο χωριό είναι ένας

---

[8] Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη υπήρχαν δύο κατηγορίες ευγενών:
α. Οι ευγενείς κρητικοί (nobili cretesi), που ήταν Ιταλοί ή Έλληνες, οι οποίοι είχαν προσφέρει κάποια σημαντική υπηρεσία στη Βενετία. Ήταν μια ευγένεια δεύτερης, κατά κάποιο τρόπο, κατηγορίας.
β. Οι ευγενείς βενετοί (nobili veneti), που προέρχονταν από τους παλιούς Βενετούς, οι οποίοι είχαν αρχικά εγκατασταθεί στην Κρήτη. Αυτοί ήταν αποκλειστικά Ιταλοί. Εξαίρεση αποτέλεσε ο Αλέξιος Καλλέργης, ο οποίος με την επανάστασή του εκτός των άλλων απέσπασε από την κυβέρνηση του Δόγη και τη βενετική ευγένεια για τον ίδιο και τους κληρονόμους του.

[9] Η οικογένεια Κιότζα ήταν ισχυρότατη και απλωμένη σ' όλο το νησί. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου πολλοί από αυτούς διέθεταν την «κρητική ευγένεια» (nobili cretesi). Πιθανώς ταυτίζονται με τους Κλώτζα (Μοάτσος Ερρίκος, «Αι αρχοντικαί οικογένειαι του Ρεθύμνου επί Βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2 (1971). σ. 214).

[10] Οι Βενετσιάνοι, προκειμένου να σταματήσουν την επανάσταση του ισχυρού αρχοντορωμαίου φεουδάρχη Αλέξη Καλλέργη, του παραχώρησαν, με σχετική συνθήκη, εκτός άλλων, και τα φέουδα του Χρωμοναστηριού και της Πόλης (Αργυρούπολης). Στη συνθήκη αναγραφόταν ρητά ότι ο Καλλέργης όφειλε να αποζημιώσει τους ιδιοκτήτες των περιοχών αυτών με ένα σχετικά μικρό χρηματικό ποσό (Στέφανος Ξανθουδίδης, «Συνθήκη Ενετών και Καλλιέργου», περιοδικό *Αθηνά*, Αθήνα 1903, τ. 14, σ. 305-306).

[11] Castrofilaca Pietro, *Libro delle cose publiche del regno di Candia et isole de Cerigo, Zante, Zeffalonia et Corfu, σ.*113.

παπάς[12]. Κατά τον 17ο αιώνα φεουδάρχες του χωριού ήταν οι Κιότζα και pater familiae ο Γεώργιος. Οι Κιότζα, όπως αναφέραμε, ήταν βενετοί ευγενείς και ζούσαν στην πόλη του Ρεθύμνου. Ήταν σκληροί και εκμεταλλεύονταν τους φτωχούς χωρικούς που είχαν την ατυχία να ζούνε στις επικράτειές τους. Είχαν φέουδα σε πολλά μέρη του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Το οικόσημό τους βρίσκεται ακόμα στο κτίριο του σημερινού Λαογραφικού μουσείου της πόλης. Το κτίριο αυτό μάλλον αποτελούσε την κύρια αστική κατοικία τους. Το ίδιο οικόσημο βρίσκεται και σε ένα αρχοντικό του Χρωμοναστηριού, το γνωστό Κονάκι , που σημαίνει ότι το τεράστιο αυτό κτίσμα, το οποίο σήμερα έχει μετατραπεί σε Στρατιωτικό Μουσείο, ήταν ο θερινός τόπος κατοικίας τους. Επειδή οι Κιότζα συνήθιζαν να χρησιμοποιούν και την παλιά, τη λατινική, ονομασία της οικογένειάς τους, που ήταν Clodius, κάποιοι ονόμασαν το Κονάκι και villa Clodio, ενώ το σωστό είναι προφανώς villa Chioza. Το 1630 ο Γεώργιος Κιότζα, επειδή είχε διαφορές με τον επίσης ευγενή βενετό Φραγκίσκο Μπαρότση[13], έστειλε ένα μορφωμένο άτομο από την οικογένειά του, τον δρ. Τζουάννε Κιότζα, στη Βενετία, για να υπερασπιστεί τα δίκαιά του[14] Να σημειωθεί εδώ ότι, όταν οι ευγενείς του βασιλείου της Κρήτης (regno di Candia) είχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, κατέφευγαν στην πόλη των δόγηδων και εκεί ανώτατα δικαστήρια, όπως το Συμβούλιο των 40, έλυναν τις διαφορές τους. Μια άλλη οικογένεια ευγενών, που πρέπει να είχε το φέουδό της στην περιοχή των σημερινών Μύλων (οικισμός δίπλα από το Χρωμοναστήρι), ήταν των Νταμορόν. Ένας από αυτούς ήταν ο Νταχά, δηλαδή ο Ζαχαρίας, Νταμορόν, που πιθανότατα κατοικούσε στο Χρωμοναστήρι ή στην πόλη του Ρεθύμνου.[15]

3.2. Οι κάτοικοι του χωριού

[12] Γιάννης Γρυντάκης, *Το πρωτόκολλο του νοταρίου Αντρέα Καλλέργη*, Ρέθυμνο 2010, πράξη 312/1-6-1642.

[13] Πρόκειται για τον ιδρυτή της ακαδημίας των Vivi και διάσημο στην εποχή του διανοούμενο. Να σημειωθεί ότι με τις αστρονομικές θεωρίες του είχε έρθει σε σύγκρουση με την Ιερή Εξέταση, είχε δικαστεί και είχε καταδικαστεί.

[14]Γιάννης Γρυντάκης, *Τζώρτζης Πάντιμος, ένας διαφορετικός νοτάριος,* Ρέθυμνο 2011, πράξη 82/14-11-1630.

[15] Γρυντάκης, Καλλέργης, 383/19-9-1644.

Με βάση νοταριακά έγγραφα της εποχής, μπορούμε να γνωρίσουμε μερικούς από τους κατοίκους του χωριού μας και να τους παρακολουθήσουμε στις καθημερινές ασχολίες τους: Ο Μανώλης Δαβίδης το 1637 νοίκιασε από τον διδάκτορα Νικολό Επισκοπόπουλο, που ενεργούσε από μέρους των συγγενών του μακαρίτη Νικολό Πετρόπουλου, ένα μύλο *«κάτω από την εκκλησία της Αγίας Ειρήνης».* Ανέλαβε όμως την υποχρέωση να δίνει στον ευγενή τα μισά από τα κέρδη που θα είχε από το άλεσμα, όλα τα φρούτα και τα σταφύλια, από τα περιβόλια του μύλου, τα οποία θα καλλιεργούσε και θα φρόντιζε μόνος του, και κάποια γουρουνόπουλα, από τις γουρούνες που ήταν υποχρεωμένος να τρέφει. Και ακόμα υποσχέθηκε ότι θα πλήρωνε τις ζημιές που για οποιοδήποτε λόγο γίνονταν στο μύλο και τα περιβόλια. Το συμβόλαιο έγινε στο Ρέθυμνο και επειδή ο συμβολαιογράφος δεν γνώριζε τον Δαβίδη, ζήτησε από τον επίσης Χρωμοναστηριανό Γιάννη Φούσκαρη να πιστοποιήσει την ταυτότητά του[16] (βλ. και έγγραφο 2)

Ο Χριστόδουλος Δευτεραίος ήταν Χρωμοναστηριανός που κατοικούσε στην πόλη. Τον βλέπουμε να υπογράφει μάρτυρας σε κάποιο συμβόλαιο[17].

Οι Τζουριγιάννηδες και οι Κούμουλοι ήταν δύο πολυπληθείς οικογένειες του χωριού. Ο Σταμάτης Τζουριγιάννης το 1639 σκότωσε, για άγνωστους λόγους, τον συγχωριανό του Πέτρο Κούμουλο. Οι δικαστές αποφάσισαν να δώσει ο φονιάς 1.000 υπέρπυρα[18] στη χήρα του θύματος. Σε περίπτωση που η χήρα δεν τα δεχόταν ή η οικογένεια του φονιά δεν μπορούσε να τα συγκεντρώσει, ο φονιάς θα εξοριζόταν. Αρχικά ο Σταμάτης εξορίστηκε. Στη συνέχεια, όμως, η γυναίκα του Νικολόζα τα βρήκε με τη χήρα του θύματος Μανωλέσσα. Έτσι της έγραψε ένα τμήμα από το σώχωρο (μικρό χωράφι) που είχε στην τοποθεσία *στου Γκαρνάβα την Καρέα*, το οποίο υπολόγισαν ότι άξιζε 1.000 υπέρπυρα. Μετά την παραχώρηση αυτή, η χήρα δέχτηκε να επιστρέψει στο χωριό από την εξορία του ο φονιάς του άντρα της[19]. Το κακό ήταν ότι ο Σταμάτης δεν είχε τα ναύλα της επιστροφής. Για το λόγο αυτό η Νικολόζα αναγκάστηκε να πουλήσει, αυτή τη φορά, στη χήρα, και το υπόλοιπο σώχωρο για 500 υπέρπυρα (βλ. έγγραφο 3). Υποχρεώθηκε μάλιστα να πληρώσει η ίδια τα έξοδα της μεταβίβασης που ήταν 100 υπέρπυρα. Έτσι, έδωσε στην πωλήτρια 400 υπέρπυρα. Τα

[16] Γρυντάκης, Καλλέργης, 84/22-12-1637.
[17] Γρυντάκης, Καλλέργης, 127/30-1-1639.
[18] Βυζαντινό νόμισμα. Το υποδιαιρούσαν σε 32 σόλδια και ισοδυναμούσε με το περίπου 1/27 του βενετικού τσεκινιού. Επί Ενετοκρατίας στην Κρήτη ήταν απλή μονάδα υπολογισμού. Ενώ, δηλαδή, όλα τα υπολογίζονταν σε υπέρπυρα, οι πληρωμές γίνονταν με πραγματικά νομίσματα, όπως τσεκίνια, ρεάλια, τάλιρα, λίρες, κουατρίνια κ.ά.
[19] Γρυντάκης, Καλλέργης, 161/13-4-1640.

χρήματα αυτά έστειλε στον άντρα της και αυτός επέστρεψε στο χωριό. Το σώχωρο, στη συνέχεια, εκτίμησαν τρεις συγχωριανοί, οι: Γιάννης και Αντρέας Κούμουλος και ο Γιάννης Δρόσιος. Το ακίνητο αυτό συνόρευε με τα σώχωρα τεσσάρων άλλων συγχωριανών, των: Αντρέα Τζουριγιάννη, Μαρκαντώνιου Κιότζα, Νταχά Κιότζα και ιερομόναχου Κρούσαρη, που λειτουργούσε στην *Αγία Κυριακή*. Η πωλήτρια ανέλαβε να εξασφαλίσει την αγοράστρια, υποθηκεύοντας περιουσίες της κοντά στο *Πηγάδι*[20] (βλ. και έγγραφο 3).

Ο παπάς Νικολό Χορτάτζης λειτουργούσε στο Χρωμοναστήρι. Είχε ένα μύλο μαζί με τον Μάρκο Καλλέργη κ.ά. στην περιοχή των σημερινών Μύλων (οικισμός έξω από το Χρωμοναστήρι), που τότε ονόμαζαν *Κοιλάδα Καμηλάρη*. Τον μύλο αυτό νοίκιασαν σε κάποιο Βασίλη Δρόσιο, που το παρατσούκλι του ήταν Καραβάνος, για 63 μουζούρια σιτάρι το χρόνο. Από αυτά ο παπάς θα έπαιρνε τα 11 ½ μουζούρια [21]. Την επόμενη μέρα πήγε στον συμβολαιογράφο και ένας ακόμα συνιδιοκτήτης του παραπάνω μύλου και υπέγραψε τη συμφωνία. Ήταν ο Θεόδωρος Μυλονόπουλος, πιθανότατα χωριανός μας και αυτός[22]. Οι ίδιοι νοίκιασαν, λίγο αργότερο, στον ίδιο τον Δρόσιο και έναν άλλο μύλο, που διέθεταν στην Κοιλάδα Καμηλάρη και πάλι, σε περιοχή του φεουδάρχη Νταχά Νταμορόν [23].

Η χρωμοναστηριανή χήρα Κουμουλοπούλα κατοικούσε στην πόλη του Ρεθύμνου και εξασκούσε το επάγγελμα του τοκογλύφου/ ενεχυροδανειστή. Η έλλειψη τραπεζών στη γνωστή σήμερα μορφή τους, ευνοούσε το συγκεκριμένο επάγγελμα. Λίγους μήνες πριν οι Τούρκοι καταλάβουν την πόλη και ερημώσουν τα πάντα (1646), αρρώστησε και θέλησε να γράψει τη διαθήκη της. Εκτελεστή της διαθήκης όρισε τον ευγενή Τζουάννε Κιότζα. Σ' αυτήν απαριθμούσε όσους της χρωστούσαν και άφηνε εντολή να εισπραχθούν όλα τα χρέη. Οι περισσότεροι από τους υπόχρεους ήταν χωριανοί. Φαίνεται ότι, όταν είχαν ανάγκη από χρήματα, κατέφευγαν σ' αυτήν, για να τους εξυπηρετήσει πάντα με το αζημίωτο. Αναφέρω μερικούς. Ο Πατερόλιος και ο Γκοτζάκης της χρωστούσαν από 250 υπέρπυρα, η Στρογκυλάδενα 100, ο Μαρκολακόπουλος 160, ο Δαμαλάς 100… Ο παπά Νικολό Χορτάτζης της

[20] Γρυντάκης, Καλλέργης, 162/13-4-1640. Η τοποθεσία αυτή του Πηγαδιού σχεδόν μέχρι τις μέρες μας παρέμενε ειδυλλιακή. Βουτηγμένο το *Πηγάδι-πηγή* μέσα στο ρυάκι, τριγυρισμένο από διάφορα οπωροφόρα δέντρα, πολύχρωμα κηπευτικά, βούρλα και θάμνους, ανάβλυζε το κρυσταλλένιο νερό του και δρόσιζε τον κάθε κουρασμένο χωρικό ή διαβάτη που περνούσε κοντά του. Ήταν μια όαση χαράς μέσα στην έρημο που συνήθως επικρατούσε στη ζωή των χωριανών.
[21] Γρυντάκης, Καλλέργης, 310/31-1-1643.
[22] Γρυντάκης, Καλλέργης, 312/1-6-1642.
[23] Γρυντάκης, Καλλέργης, 383/19-9-1644.

χρωστούσε 100 υπέρπυρα και της είχε δώσει ενέχυρο ένα ασημένιο κύπελλο. Πρέπει να ήταν περίεργη όσο και σκληρή. Κρατούσε ακόμα και από την αδερφή της ως ενέχυρο ένα σεντόνι! Άγνωστο για πόσα χρήματα. Στη διαθήκη της αναφέρει ότι της το χάριζε! Το χειρότερο ήταν αυτό με το γιο της τον Αλέξανδρο. Του άφηνε αρχικά για να ζει 8 μουζούρια στάρι (περίπου 120 κιλά) τη χρονιά. Τα υπόλοιπα από τα έσοδα της μεγάλης περιουσίας της έδινε εντολή στον εκτελεστή να επενδυθούν. Όταν ο Αλέξανδρος παντρευόταν και έκανε παιδιά, η περιουσία της όλη θα πήγαινε στα παιδιά του, δηλαδή στα εγγόνια της, αφού πρώτα ενηλικιώνονταν. Αν δεν γίνονταν τα παραπάνω, ο εκτελεστής της θα έδινε 500 υπέρπυρα στον παπά Κουλουρίδη για να φτιάξει την εκκλησία του, άλλα 500 στην εκκλησία την Παλαιοκαστριανή (βρισκόταν πλάι στη φορτέτσα της πόλης του Ρεθύμνου και γκρεμίστηκε λίγο πριν οι Τούρκοι αρχίσουν την πολιορκία του φρουρίου για καθαρά αμυντικούς λόγους), και τα υπόλοιπα χρήματα της θα τα κρατούσε ο ευγενής εκτελεστής της διαθήκης[24]. Τρεις μέρες μετά άλλαξε γνώμη και έκανε συμπληρωματική διαθήκη (βλ. έγγραφο 4). Είχε σκεφτεί μάλλον ότι με το εισόδημα που άφηνε στο γιο της δεν μπορούσε να ζήσει. Όρισε, λοιπόν, να του δίδονται δύο μουζούρια σιτάρι το μήνα, με άλλα λόγια 24 το χρόνο. Τριπλασίασε δηλαδή την επιχορήγηση. Στη συμπληρωματική αυτή διαθήκη πρόσθετε και δύο χωριανούς που είχε ξεχάσει στην πρώτη. Ο ένας ονομαζόταν Φορτσαδάκης και της χρωστούσε 50 υπέρπυρα και ο άλλος Τζουριγιάννης και την είχε εξοφλήσει [25]. Από τα έντεκα τοπωνύμια που αναφέρονται στη συγκεκριμένη διαθήκη: Λιγαριά, Φραγκτά, Πηγάδι, Πουτσουνάρι, Ρίζα, Ταυρί Μικρό, Παπά Βοσκή, Γεροντάκι, Φουρνιές, Κεραμιά, και του Γκαρνάβα την Καρέα, τα πέντε πρώτα μπορούν να ταυτιστούν με σημερινά. Από τα επώνυμα αυτό του Τζουριγιάννη σίγουρα έχει σχέση με την σημερινή τοπωνυμία Τζουριάνη.

4. Τουρκοκρατία

[24] Γρυντάκης, Καλλέργης, 416/31-3-1646.
[25] Γρυντάκης, Καλλέργης, 417/3-4-1646.

Εισαγωγή

Το 1645 οι Οθωμανοί οργάνωσαν μεγάλη εκστρατεία με στρατό και στόλο, προκειμένου να καταλάβουν την Κρήτη. Η κατοχή της θα τους εξασφάλιζε την κυριαρχία στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και θα διευκόλυνε τα ταξίδια τους με την Αίγυπτο. Οι Βενετσιάνοι αιφνιδιάστηκαν και, όταν προσπάθησαν να αποκρούσουν τους εισβολείς, ήταν αργά. Οι Οθωμανοί αποβιβάστηκαν, σχεδόν ανενόχλητοι, στην περιοχή των Χανίων και μετά από σύντομη πολιορκία, κατέλαβαν την πόλη (των Χανίων). Στη συνέχεια, με ορμητήριο αυτήν άρχισαν την κατάκτηση και των άλλων περιοχών του νησιού. Σειρά είχε το Ρέθυμνο. Πρώτα έπεσε στα χέρια τους η πόλη και μετά η φορτέτσα (1646). Για την κατάκτηση της πρωτεύουσας του νησιού, Χάνδακα, χρειάστηκαν σχεδόν 24 χρόνια. Η πόλη παραδόθηκε στους εισβολείς μετά από διαπραγματεύσεις (1669)[26]. Η μακροχρόνια αυτή αντίσταση οφειλόταν, από το ένα μέρος, στο ότι τα τείχη της μεγάλης αυτής πόλης ήταν πολύ ισχυρά, και από το άλλο, στο ότι πολλοί ευρωπαϊκοί λαοί βοηθούσαν, κατά καιρούς, τους Βενετσιάνους, με στρατό και στόλο, στην προσπάθειά τους να σώσουν το νησί. Ο πόλεμος, με άλλα λόγια, κατά διαστήματα, μετατρεπόταν από καθαρά ενετοτουρκικός σε ευρωπαϊκό. Όταν ολοκληρώθηκε η οθωμανική κατάκτηση, οι Κρητικοί, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, προσπάθησαν να επουλώσουν τις πληγές τους. Οι συνθήκες ζωής που επικράτησαν ήταν πολύ άσχημες και η επιβίωση γινόταν καθημερινά και δυσκολότερη.

4. 1. Η πρώτη περίοδος (1646-1821)

Ο σουλτάνος, μετά την πτώση του Ρεθύμνου, για να δείξει την ευγνωμοσύνη του στον νικητή στρατηγό Γαζή Χουσεΐν, του παραχώρησε το Χρωμοναστήρι, όπως και άλλες γειτονικές στην πόλη περιοχές. Αυτός, με τη σειρά του, το παραχώρησε σε δύο τζαμιά, που έσπευσε να ιδρύσει για να συντηρούνται από αυτό. Το ένα ήταν στο Ρέθυμνο, το γνωστό και ως Νερατζέ, στη θέση της βενετσιάνικης εκκλησίας Santa Maria di grazii, και το άλλο στον Κίσσαμο. Μα άλλα λόγια, το χωριό έγινε

[26] Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης,* Ηράκλειο 1990, σελ. 268,269. Εκπρόσωποι του τούρκου αρχιστράτηγου Αχμέτ Κιουπρουλή ήταν ο Αχμέτ αγάς και ο έλληνας διερμηνέας Παναγιώτης Νικούσιος. Εκπρόσωποι του βενετού αρχιστράτηγου Μοροζίνι ήταν ο κρητικός ευγενής Στέφανος Σκορδίλης και ο Σκωτσέζος Άναντ. .

βακουφικό, δηλαδή περιήλθε στα περιουσιακά στοιχεία της μουσουλμανικής εκκλησίας. Αυτό είχε και τα καλά του, γιατί οι κάτοικοι δεν ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν τους φόρους που πλήρωναν οι άλλοι, όπως τον κεφαλικό, σπίτζα, δεκάτη, σουλτανικό, αλατιού, βοεβόδα, καφτανίων και τόσους άλλους. Θα πλήρωναν μόνο ένα ποσό εφάπαξ για τη συντήρηση των τζαμιών.

Οι Τούρκοι, στη συνέχεια, άρχισαν να παραβιάζουν αυθαίρετα τα προνόμια που οι ίδιοι είχαν παραχωρήσει. Έτσι, περίπου δέκα χρόνια μετά, κάποιοι διοικητές της πόλης ή φοροεισπράκτορες απαιτούσαν από τους χριστιανούς κατοίκους του Χρωμοναστηριού να πληρώνουν, παρά την ατέλεια που είχαν, πότε τον ένα και πότε τον άλλο φόρο. Τελικά δεν άντεξαν και, παρά τον κίνδυνο που διέτρεχαν, διαμαρτυρήθηκαν στον Χουσεΐν πασά. Η προσπάθειά τους πέτυχε. Ο πασάς δηλαδή διέταξε αμέσως τον ιεροδίκη να μην πληρώσουν ούτε γρόσι παραπάνω[27] και ο ιεροδίκης, με τη σειρά του, εξέδωσε ιερή διαταγή και τη μεταβίβασε στους εισπράκτορες και στους διοικητές[28]. Επειδή φαίνεται πως οι αυθαιρεσίες συνεχίστηκαν, ο σουλτάνος αναγκάστηκε να εκδώσει ειδικό φιρμάνι και έτσι να βάλει τέλος στην υπόθεση. Στο φιρμάνι αυτό αναφέρεται καθαρά, ότι από τη στιγμή που ο ίδιος παραχώρησε το χωριό στον Χουσεΐν πασά και αυτός το μεταβίβασε θεληματικώς στο τζαμί Νερατζέ (εδώ δεν αναφέρει Κίσσαμο), δεν είχε κανείς το δικαίωμα να παρεμβαίνει ούτε πολιτικά ούτε στρατιωτικά. Οι περιουσίες και οι κάτοικοι του χωριού ανήκαν αποκλειστικά στον Χουσεΐν. Αυτός μόνο θα έκρινε ποιούς φόρους θα έβαζε και ποιους θα καταργούσε. Οι Χρωμοναστηριανοί δεν είχαν το δικαίωμα να μετοικούν σε άλλες επαρχίες, είχαν όμως το δικαίωμα να διώχνουν τους φοροεισπράκτορες και να μην πληρώνουν σε κανέναν άλλο τίποτα, εκτός από τον Χουσεΐν[29]. Αφορμή για την σύνταξη και έκδοση του παραπάνω φιρμανιού πιθανότατα ήταν ο φόρος καφτανιού (οικοδομών), που απαιτούσε τότε η Διοίκηση να εισπράξει από όλους τους χριστιανούς του νησιού.

Οι τουρκικές αυθαιρεσίες δεν σταμάτησαν ούτε με το σουλτανικό φιρμάνι. Οθωμανοί αξιωματούχοι εύρισκαν πάντα τρόπους να κλέβουν τους ντόπιους χριστιανούς. Για παράδειγμα, ο Χασάν αγάς απέσπασε από τον συγχωριανό του Κωνσταντίνο Πρέβελη 6 γρόσια, γιατί δήθεν έκλεψε στάρι από το αλώνι του, και από

[27] Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, τ. 1, Ηράκλειο 1986. πρ. 85/8-10-1657.

[28] Σταυρινίδης, ό.π., πρ. 93/29-7-1658.

[29] Γιάννης Παπιομύτογλου, *Έγγραφα Ιεροδικείου Ρεθύμνης*, επιμέλεια, Ρέθυμνο 1995, πρ. 104/1659.

τον, επίσης Χρωμοναστηριανό, Γιάννη Γουνόπουλο άλλα 7, γιατί δήθεν σήκωσε πέτρα και απείλησε να χτυπήσει μουσουλμάνο[30]. Η σκληρότητα των τουρκικών αρχών, η ανέχεια και οι έμμεσοι ή άμεσοι εκβιασμοί, σε συνάρτηση με τα προνόμια που απολάμβαναν οι μουσουλμάνου, ανάγκασαν πολλούς Χρωμοναστηριανούς χριστιανούς να αλλαξοπιστήσουν. Έτσι δημιουργήθηκαν, σταδιακά, δύο αντίπαλα θρησκευτικά στρατόπεδα στο χωριό: το χριστιανικό και το μουσουλμανικό.

Συχνά μερικοί από τους εξισλαμισμένους, λάτρευαν στα κρυφά τον χριστιανισμό, ενώ και μερικές χριστιανές, που παντρεύτηκαν μουσουλμάνους και επίσημα άλλαξαν πίστη, ήταν κρυφοχριστιανές. Αυτό ήταν σύνηθες φαινόμενο σε όλο το νησί[31]. Η Σοφία, κόρη του Γιάννη, παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο τον μουσουλμάνο Μουσταφά και αναγκαστικά άλλαξε πίστη[32], ενώ ένας άλλος χωριανός, αφού εξισλαμίστηκε και ονομάστηκε Χιαμπάν Αβδουλάχ, εξαφανίστηκε από την περιοχή. Τώρα αν έφυγε από ντροπή γιατί εξισλαμίστηκε ή αν ήθελε να ζήσει ως μουσουλμάνος σε άλλη περιοχή που δεν τον ήξεραν, είναι άγνωστο.

Όταν κάποιος παντρεμένος χριστιανός άλλαζε την πίστη του, ήταν υποχρεωμένος να πάει στον ιεροδίκη, να ανανεώσει το γάμο του και να αναγνωρίσει τα γαμήλια δώρα του. Αυτό έκανε κάποιος χριστιανός από το Χρωμοναστήρι το 1658. Αφού, δηλαδή, εξισλαμίστηκε και μετονομάστηκε σε Ρετζέπ Αβδουλάχ, πήγε στον ιεροδίκη και δήλωσε ότι τα γαμήλια δώρα του ήταν 100 δράμια ασήμι. Τη γυναίκα του Καλή, κόρη του Γιάννη, ούτε που την ρώτησε. Αυτή ήταν υποχρεωμένη, φαινομενικά τουλάχιστον, να παριστάνει τη μουσουλμάνα[33]. Ένας άλλος όμως συγχωριανός, αφού εξισλαμίστηκε και μετονομάστηκε Αβάζ Αβδουλάχ, δεν τα βρήκε με τη γυναίκα του. Αυτή πρέπει να ήταν δυναμική, γιατί πιθανότατα ή αρνήθηκε να αλλαξοπιστήσει και αυτή ή τον χτύπησε και τον έβρισε για την πράξη του. Αλλιώς δεν εξηγείται το γεγονός ότι ο αρνησίθρησκος, χωρίς καθυστέρηση και γεμάτος οργή, αφού πήρε μαζί του τρεις μάρτυρες και μάλιστα χριστιανούς, πήγε στον ιεροδίκη και ζήτησε διαζύγιο. Ο τούρκος δικαστής δεν του το αρνήθηκε. Σε τρεις μήνες μπορούσε να πάρει άλλη γυναίκα[34].

Διαζύγια δεν ζητούσαν μόνο οι άντρες αλλά και οι γυναίκες, για διαφορετικούς λόγους. Η Μαρούσα το 1674 κατέφυγε στο Ιεροδικείο και ζήτησε την άδεια να

[30] Σταυρινίδης, ό.π., 342/30/1/1671.
[31] Βλ. Μανώλης Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899),* Ρέθυμνο 1997.
[32] Έγγραφα Ιεροδικείου Ρεθύμνου, 35/1658.
[33], Σταυρινίδης, ό.π., 58/15-7-1658.
[34] Σταυρινίδης, ό.π., 72/28-8-1658.

χωρίσει τον άντρα της Γιάννη γιο του Γιώργη[35]. Ισχυρίστηκε ότι, αν και ήταν έξι χρόνια παντρεμένοι, αυτή παρέμενε παρθένα. Το αστείο ήταν ότι το γεγονός επιβεβαίωσε και ο άντρας της, όταν ρωτήθηκε. Μετά από αυτό ο ιεροδικαστής δέχτηκε να χωρίσει το αντρόγυνο[36].

Πολλές φορές τα ζητήματα κληρονομιάς οδηγούσαν σε αντιπαραθέσεις και έχθρες τους συγγενείς. Αυτό, κατά κανόνα, οφειλόταν και στις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στο χριστιανικό και το μουσουλμανικό δίκαιο. Ο Γιάννης από το Χρωμοναστήρι ήταν παντρεμένος με την Εργίνα Μαυροπούλου. Όταν αυτός πέθανε, η περιουσία του πήγε εξολοκλήρου στην κατοχή της συζύγου του, σύμφωνα με το τότε χριστιανικό δίκαιο. Οι γονείς του Γιάννη, που ζούσαν ακόμα, κατέφυγαν στον καδή (τούρκο δικαστή) και απαίτησαν μέρος της περιουσίας, γιατί, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, σε ανάλογες περιπτώσεις η περιουσία μοιραζόταν εξίσου ανάμεσα στη σύζυγο, τον πατέρα και τη μητέρα. Τελικά ο καδής αποφάσισε να μοιραστεί η περιουσία στα τρία[37], εφαρμόζοντας το ισλαμικό δίκαιο.

Στα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς το φαινόμενο του δανεισμού ήταν σύνηθες. Πολλοί δάνειζαν, με τόκο, για να κερδίσουν και άλλοι δάνειζαν από καλοσύνη, για να βοηθήσουν συγγενείς και φίλους. Τις περισσότερες φορές δανειστές και δανειζόμενοι κατέφευγαν στον καδή, προκειμένου να εξασφαλιστούν. Το παράδοξο συνέβη στο Χρωμοναστήρι, όταν η Χριστίνα δάνεισε 30 γρόσια στο σύζυγό και απαίτησε από αυτόν να πάνε στον καδή για να καταγραφεί και να επισημοποιηθεί ο δανεισμός[38]. Φαίνεται ότι η Χριστίνα δεν του είχε καμιά εμπιστοσύνη .

Οι άθλιες συνθήκες, μέσα στις οποίες αναγκάζονταν να ζουν οι χριστιανοί, οδηγούσαν συχνά σε αναλγησία. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν και κάποιες περιπτώσεις, που πιθανότατα εμπεριείχαν ανθρωπιά και συμπόνια. Ο Κωνσταντίνος γιος παπά από το Χρωμοναστήρι, βλέποντας κάποια κακοποιά στοιχεία να καταστρέφουν την περιουσία της ανήμπορης και ηλικιωμένης αδερφής της γυναίκας του Εργίνας, ζήτησε από τον ιεροδίκη να του αναθέσει την επιτροπεία της, προκειμένου να πωλήσει τα υπάρχοντά της. Για να αιτιολογήσει το αίτημά του, πρόσθετε ότι ήταν ο πιο στενός συγγενής της Εργίνας και ότι αυτή περνούσε τα ενενήντα και δεν μπορούσε να διακρίνει το καλό από το κακό. Με άλλα λόγια τα είχε χαμένα. Ο ιεροδικαστής έκρινε δίκαιο το αίτημά του και του παραχώρησε την επιμέλεια (βλ. έγγραφο 5). Αν τελικά

[35] Οι Τούρκοι απέφευγαν να αναφέρουν επώνυμα, επειδή οι ίδιοι δεν είχαν.
[36] Δημήτρης Κάκος, «Υποθέσεις αντιδικιών… » *Κρητολογικά Γράμματα,* τ. 19 (2004), σ. 18.
[37] Κάκος, ό.π., σ. 19.
[38] Κάκος ό.π., σ. 24.

ίσχυαν όσα ανέφερε ο Κωνσταντίνος ή αν τήρησε τις υποσχέσεις του για φροντίδα της κουνιάδας του, δεν είναι γνωστό.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου των Βενετών με τους Οθωμανούς στην περιοχή του Ρεθύμνου (1646), το Χρωμοναστήρι υπέστη μεγάλη πληθυσμιακή φθορά. Αυτό πιθανότατα υποδηλώνει ότι οι κάτοικοί του αντιστάθηκαν δυναμικά στους κατακτητές και, κατά συνέπεια, εξοντώθηκαν ή απομακρύνθηκαν βίαια πολλοί από αυτούς. Η πληθυσμιακή μείωση φαίνεται στην τουρκική απογραφή του 1659. Σύμφωνα με αυτήν, υπήρχαν στο χωριό μόλις 96 σπίτια, χωρίς να διευκρινίζεται πόσα από αυτά ήταν ακατοίκητα. Παρ' όλα αυτά παρέμενε από τα μεγαλύτερα χωριά της επαρχίας. Πρώτο ερχόταν το Ατσιπόπουλο με 115, δεύτερο το Άδελε με 114 και τρίτο το Γεράνι με 106 σπίτια[39].

Στα 1670, δηλαδή 24 χρόνια μετά την κατάληψη, με βάση το τουρκικό κτηματολόγιο, οι κάτοικοι του χωριού ήταν 250. Από αυτούς οι 186 παρέμεναν χριστιανοί[40]. Προφανώς από τους 64 μουσουλμάνους οι περισσότεροι θα ήταν ντόπιοι εξισλαμισμένοι. Ο αριθμός των αντρών και των γυναικών στους χριστιανούς ήταν σχεδόν ίσος. Τα πιο συνηθισμένα γυναικεία ονόματα ήταν: Μαρία (περίπου 16%), Καλή (3%), Νικολόζα (10%), Έλενα (10%), Σοφία (8%), Τζανέτα (6), Κατερώ (5)… Τα πιο συνηθισμένα από τα ανδρικά ονόματα ήταν τα: Γιάννης (19%), Μανώλης (18%), Αντρέας ή Αντρουλής (7%), Γιώργης (6%), Κωνσταντίνος (6 %) (βλ. έγγραφο 6).

Μόλις πέρασε ο πρώτος αιώνας της κατάκτησης, που ήταν πραγματικά δύσκολος για τους Κρητικούς, οι εξισλαμισμοί άρχισαν να μειώνονται και το μίσος ανάμεσα στις δυο πλευρές να γιγαντώνεται. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα έγινε το πρώτο ξέσπασμα. Ξεκίνησε από τα Σφακιά και τον αρχηγό τους Δασκαλογιάννη και απλώθηκε σ' ολόκληρη την Κρήτη. Προφανώς και οι Χρωμοναστηριανοί, ανήσυχοι από τη φύση τους και παθιασμένοι καθώς ήταν με τους συγχωριανούς τους μουσουλμάνους, θα πήραν μέρος στην επανάσταση. Δυστυχώς οι προσδοκίες που καλλιέργησαν οι Ρώσοι και ο ενθουσιασμός του Σφακιανού επαναστάτη δεν ήταν αρκετές. Το πλήρωμα του χρόνου δεν είχε φτάσει ακόμα.

4.2 Περίοδος θυσιών και ελπίδων (1821– 1889)

[39] Έγγραφα Ιεροδικείου Ρεθύμνου, πρ. 64/1659.
[40] Ευαγγελία Μπαλτά, Mustafa Oguz, Το *Οθωμανικό Κτηματολόγιο του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2007, σ. 191-196 .

Όταν στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα ξεκίνησε η επανάσταση του 1821, οι Κρητικοί ξεσηκώθηκαν χωρίς δισταγμό. Μπορεί η Φιλική Εταιρεία να μην είχε πολλούς εκπροσώπους της στο νησί, αλλά και οι λίγοι έφταναν για να καλλιεργήσουν στις ψυχές των υποδούλων την ελπίδα για την ευόδωση του ιερού αγώνα. Από τους είκοσι σημαντικούς Φιλικούς της Κρήτης, οι δύο είχαν καταγωγή από το Χρωμοναστήρι. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για τους αδερφούς Στυλιανό, έμπορο, και Μιχαήλ Χιονάκη, γιατρό[41]. Ο Βρύσινας με τις λαγκαδιές του έγινε, από το ένα μέρος, καταφύγιο των επαναστατών, και από το άλλο, αφετηρία εξορμήσεων κατά της πόλης του Ρεθύμνου. Όταν τελικά οι θυσίες των επαναστατών ανάγκασαν τις Δυνάμεις να δημιουργήσουν ελληνικό κράτος, η Κρήτη έμεινε έξω από αυτό. Το νησί μάλιστα παραδόθηκε στον αντιβασιλιά της Αιγύπτου! Ήταν η ανταμοιβή του για τη βοήθεια που έδωσε στον σουλτάνο για την κατάπνιξη της επανάστασης. Η Αιγυπτιοκρατία διήρκησε δέκα χρόνια. Οι Αφρικανοί, αν και προσπάθησαν να ανασυγκροτήσουν το κατεστραμμένο νησί, τελικά αποδείχτηκαν εξίσου απάνθρωποι με τους προκατόχους τους. Ο διοικητής Μουσταφά πασάς, το 1833, μετά από μια ειρηνική και άοπλη συγκέντρωση διαμαρτυρίας των χριστιανών στις Μουρνιές, συνέλαβε και εκτέλεσε 42 χριστιανούς που έκρινε ότι ήταν πρωταίτιοι. Λίγο αργότερα, οι Δυνάμεις, με αφορμή τον τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο (1839-41), αφαίρεσαν την Κρήτη από τους Αιγύπτιους και αντί να την παραχωρήσουν στην Ελλάδα, την επέστρεψαν στους Τούρκους. Η αγανάκτηση για την ανίερη αυτή πράξη οδήγησε τους Κρητικούς σε επανάσταση (1841). Η επανάσταση, που είχε πρωταγωνιστές τους Χαιρέτη και Βασιλογιώργη, απέτυχε, γιατί δεν είχε την παραμικρή βοήθεια από την Ελλάδα. Μόνο εθελοντές έσπευσαν να βοηθήσουν, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο τότε φοιτητής και μετέπειτα πρωθυπουργός της Ελλάδας Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Το 1858 στο νησί ξέσπασε νέα επανάσταση, γιατί οι Τούρκοι δεν εφάρμοζαν τα προνόμια που είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος με φιρμάνι (Χάτι Χουμαγιούν, 1856) σε όλους τους υπόδουλους πληθυσμούς. Η επανάσταση, που είναι γνωστή και ως κίνημα του Μαυρογένη, είχε ως επίκεντρο το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού κινδύνευσαν τότε, γιατί οι φανατικοί μουσουλμάνοι της γειτονικής πόλης απειλούσαν να τους σκοτώσουν. Η σφαγή τελικά αποτράπηκε, γιατί οι κάτοικοι άλλων χωριών, κυρίως της επαρχίας Αμαρίου, όπου υπερτερούσε το χριστιανικό στοιχείο, δήλωσαν φανερά ότι σε μια

[41]Στρατής Παπαμανουσάκης, «Μελετήματα Κρητικού Δικαίου», περ. *ΤΑΛΩΣ*, τ. 12 (2004), σ. 242.

τέτοια περίπτωση, θα σκότωναν και αυτοί για αντίποινα όλους τους μουσουλμάνους της περιοχής τους[42].

Στη μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-69 πήραν μέρος και πολλοί κάτοικοι του χωριού. Από αυτούς οι Νικόλαος Γρυντάκης, Γεώργιος Γασπαράκης και Χαράλαμπος Κοτρωνάκης, μετά τις αποτυχίες των χριστιανών στα Χανιά (μάχη του Βαφέ), έσπευσαν να κλειστούν στο μοναστήρι του Αρκαδίου, που αποτελούσε τον πυρήνα αντίστασης του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Εκεί είχαν συγκεντρωθεί περίπου χίλια άτομα, από τα οποία μόλις τα 300 ήταν μάχιμα. Ο αρχηγός Πάνος Κορωναίος δεν έκρινε ότι μπορούσε το μοναστήρι να αντισταθεί αποτελεσματικά σε μια τουρκική επίθεση και για το λόγο αυτό αρνήθηκε να μείνει με τους άλλους. Έμεινε στη θέση του ως φρούραρχος ο αξιωματικός του ελληνικού στρατού Ιωάννης Δημακόπουλος. Όταν στις 8 Νοεμβρίου ο διοικητής Κρήτης Μουσταφά πασάς με ασκέρι που ξεπερνούσε τις 15.000 έκλεισε το μοναστήρι, οι τριακόσιοι οπλοφόροι αντιστάθηκαν όσο μπορούσαν και, στη συνέχεια, ανατίναξαν την πυριτιδαποθήκη, μαζί με τα γυναικόπαιδα που βρίσκονταν εκεί. Στις συγκρούσεις αυτές πολέμησαν και οι τρεις Χρωμοναστηριανοί και, σύμφωνα με το Υπουργείο Στρατιωτικών, σκοτώθηκαν όλοι τους[43]. Το 1868 και ενώ η επανάσταση κατέρρεε, ο τουρκικός τακτικός στρατός εισέβαλε στο χωριό και, αφού γκρέμισε τα σπίτια των χριστιανών και τις εκκλησίες, πήρε τα οικοδομικά υλικά, προκειμένου να χτιστεί στις παρυφές του Βρύσινα κάποιος κουλές (πύργος)[44]. Η εισβολή αυτή και η καταστροφή του χωριού ίσως οφειλόταν και στο γεγονός ότι πολλοί από τους κατοίκους του πολεμούσαν στο πλευρό των επαναστατών.

Στις επαναστάσεις που ακολούθησαν (1878 και 1889), σύμφωνα με το Υπουργείο Στρατιωτικών, έπεσαν οκτώ ακόμα χωριανοί, οι: Γεώργιος και Στυλιανός Βογιατζάκης, Αντρέας και Νικόλαος Παπαδάκης, Ηλίας και Μιχαήλ Περακάκης και Ευάγγελος Σερβιλάκης[45].

4.3 Εκλογικό όργιο, πριν από την επανάσταση του 1889

[42] Γ. Γρυντάκης, *Σφάζετε… σφάζουμε*, Αθήνα 2007, σ. 89.
[43]Υπουργείο Στρατιωτικών, Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος, *Αγώνες και νεκροί,* 1830-1930, Αθήνα1930, τ.1, σ. 6, 7, 9. Σύμφωνα με μη επιβεβαιωμένες πηγές, σκοτώθηκαν και οι Νικόλαος και Μιχαήλ Περακάκης, όπως και πέντε αδέρφια από την οικογένεια Βογιατζάκη: οι Μιχαήλ, Δημήτριος, Αλέξιος, Μάρκος και Γιάννης, μαζί με τον θείο τους και Μανώλη Βογιατζάκη.
[44] Ε. Πρεβελάκης, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας,* τ.6, τχ. 2, Αθήνα 1967, Ακαδημία Αθηνών, έγγραφο 290/ 22-4-1868, Χαράλαμπος Πετυχάκης προς Νικόλαο Σακκόπουλο, σ. 189.
[45]Υπουργείο Στρατιωτικών, Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος, *Αγώνες και νεκροί,* 1830-1930 Αθήνα 1930, τ. 1, σ. 6, 7, 9, 14, 15.

Ο οργανικός νόμος του 1868 αλλά κυρίως ο Χάρτης της Χαλέπας (1878) οδήγησαν τους Κρητικούς, με τις ευνοϊκές διατάξεις τους, σε εκλογικές αναμετρήσεις. Αυτό χώρισε αμέσως το νησί σε κομματικές παρατάξεις και άρχισε ένας εσωτερικός πολιτικός διχασμός. Πολλοί μέσα στη ζάλη της κομματικοποίησης, ξεχνούσαν ότι κύριος στόχος τους ήταν η απελευθέρωση του νησιού τους από τον τουρκικό ζυγό και περιόριζαν τις δραστηριότητές τους στις εκλογικές αναμετρήσεις, χρησιμοποιώντας συχνά άνομα μέτρα. Τη μια παράταξη αποτελούσαν οι φιλελεύθεροι (Ξυπόλυτοι) και τη άλλη οι συντηρητικοί (Καραβανάδες).

Στις εκλογές του 1889 το χωριό έγινε κέντρο άγριων πολιτικών συγκρούσεων. Εκεί ψήφιζαν 14 χωριά με 626 άτομα. Επειδή ψήφισαν μόλις 486, οι φιλελεύθεροι έκαναν ένσταση, κατηγορώντας τους συντηρητικούς ότι τους υπόλοιπους τούς εμπόδισαν, γιατί δεν ήταν δικοί τους. Πιο συγκεκριμένα ανέφεραν ότι την παραμονή των εκλογών ήρθε στο χωριό ο συντηρητικός υποψήφιος Ζανιδάκης, συνοδευόμενος από 40 ένοπλους μουσουλμάνους και πολλούς έμμισθους χριστιανούς (μπράβους). Στην προεκλογική συγκέντρωση που ακολούθησε πήραν μέρος πολλοί μουσουλμάνοι με όπλα και σημαίες. Την ημέρα των εκλογών 200 ένοπλοι και χωροφύλακες όχι μόνο τρομοκρατούσαν τους φιλελεύθερους ψηφοφόρους, αλλά και τους εμπόδιζαν να μπουν στο εκλογικό τμήμα. Και δεν έφταναν αυτοί. Σύμφωνα με την ένσταση, ο Ζανιδάκης, είχε φέρει στο χωριό, αφού πλήρωσε αδρά και αρκετούς φυγόδικους με τον Νικόλαο Παπατζανή. Αυτοί προσπάθησαν να σκοτώσουν τον φιλελεύθερο Νικόλαο Γουναράκη, γκρέμισαν ένα τοίχο της οικίας του επίσης φιλελεύθερου Χαράλαμπου Καρινιωτάκη και υποσχέθηκαν στον Εμμανουήλ Γκαγκαουδάκη 10 λίρες, για να σκοτώσει κάποιον από τους φιλελεύθερους υποψήφιους. Οι συντηρητικοί, από την πλευρά τους, αρνήθηκαν όλες τις κατηγορίες και μίλησαν για συμπαιγνία του φιλελεύθερου δημάρχου του χωριού Κώστα Κολυβάκη και των φιλελεύθερων αντιπάλων τους στο Ρέθυμνο[46].

Τελικά τις εκλογές τις κέρδισαν οι φιλελεύθεροι. Ήταν η πρώτη φορά που κέρδιζαν στα δέκα χρόνια των εκλογικών αναμετρήσεων. Το γεγονός θορύβησε τους συντηρητικούς, που είχαν την εξουσία μέχρι τότε και συνεργάζονταν στενά με τη μουσουλμανική διοίκηση. Επειδή δεν ήθελαν να παραδώσουν την εξουσία στους αντιπάλους τους, χωρίς καμιά προετοιμασία ή συνεννόηση, κήρυξαν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η διεθνής συγκυρία δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή και η ελληνική

[46] Ιωάννης Μανωλικάκης, *Η επανάσταση του 1889*, Αθήνα 1971, σ. 125,212,226,228,229.

κυβέρνηση του Τρικούπη αρνήθηκε να αποδεχθεί την ένωση. Η επανάσταση που ακολούθησε απέτυχε, όπως ήταν αναμενόμενο. Ο σουλτάνος, αφού αφαίρεσε όλα τα προνόμια από τους χριστιανούς του νησιού, παραχώρησε μερική αμνηστία.
Το γεγονός ότι το Χρωμοναστήρι διέθετε φιλελεύθερο δήμαρχο, όπως αναφέραμε παραπάνω, υποδηλώνει ότι υπερείχαν οι φιλελεύθεροι. Εξάλλου λίγο αργότερα ο ίδιος δήμαρχος συνελήφθη από τους Τούρκους, μαζί με άλλους δημάρχους, με την κατηγορία ότι είχε πρωταγωνιστήσει στην επανάσταση[47] (βλ. και έγγραφο 7)

4.4 Τα μετά την επανάσταση του 1889

Στη διάρκεια της επανάστασης οι χριστιανοί κάτοικοι του Χρωμοναστηριού αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν ομαδικά το χωριό τους και να ζητήσουν προστασία από τη διοίκηση Ρεθύμνου. Αυτό το έκαναν, γιατί οι μουσουλμάνοι απειλούσαν να τους σκοτώσουν όλους. Το μίσος ανάμεσά τους είχε φτάσει πια σε οριακά σημεία. Την απουσία τους από το χωριό θέλησαν να εκμεταλλευτούν οι αλλόδοξοι συγχωριανοί τους, δημιουργώντας συνθήκες οριστικής απομάκρυνσής τους. Έτσι, από το ένα μέρος, κατέστρεψαν τις περιουσίες τους, και από το άλλο, έφεραν μουσουλμάνους από άλλα χωριά και τους εγκατέστησαν στα κενά σπίτια τους. Και δεν έφταναν αυτά, αλλά έπιασαν την Ελένη Σερβιλάκη, που για κάποιους λόγους δεν είχε εγκαταλείψει το χωριό, την σκότωσαν και πέταξαν το σώμα της σε στέρνα. Οι δράστες, αν και ήταν γνωστοί, ποτέ δεν τιμωρήθηκαν. Όταν η επανάσταση τέλειωσε, οι χριστιανοί χωριανοί, με βάση την αμνηστία, που τους παραχωρούσε το σουλτανικό φιρμάνι, επέστρεψαν στα σπίτια τους, έδιωξαν με δυσκολία τους καταληψίες, προσπάθησαν να αποκαταστήσουν ξανά το κατεστραμμένο βιος τους και έτειναν χείρα φιλίας προς τους αλλόθρησκους συγχωριανούς τους. Μάταιος κόπος. Με τη βοήθεια της αστυνομίας κυκλοφορούσαν ένοπλοι, αν και δεν υπήρχαν φυγόδικοι στο χωριό, και συχνά παραβίαζαν το οικογενειακό άσυλο των χριστιανών, ορμώντας για δήθεν έρευνες στα σπίτια τους. Ο χειρότερος από όλους ήταν κάποιος Ομέρ Ομεράκης, που δούλευε και ως λογιστής στο Ρέθυμνο. Αυτός συνάντησε τον συγχωριανό του χριστιανό Κωνσταντίνο Παπαδάκη, λογομάχησε μαζί του και τον τραυμάτισε. Μόλις μαθεύτηκε το γεγονός, οπλίστηκαν οι μουσουλμάνοι του χωριού, για να βρουν ευκαιρία να σκοτώσουν μερικούς συγχωριανούς τους χριστιανούς. Ο Ομεράκης έδινε το σύνθημα: *«εδώ είναι Χρωμοναστήρι, εδώ είναι Τουρκιά»*. Τελικά,

[47] Α.Υ.Ε., Κρητικό Αρχείο, 290/17-11-1889, Υποπρόξενος Ρεθύμνου προς Υπ. Εξωτερικών Ελλάδος.

ο Παπαδάκης δεν έθαψε το γεγονός, κατέβηκε στην πόλη του Ρεθύμνου και έκανε μήνυση εναντίον του Ομεράκη. Η καταδίκη του τελευταίου ξεσήκωσε άλλη μια φορά τους μουσουλμάνους. Ένας επίσης φανατικός, ο Αλή Βαρβαρεζάκης, έπεισε και τους άλλους να αρχίσουν την εξόντωση των χριστιανών. Ξεκίνησαν από τον Ηλία Περακάκη, τον οποίο σκότωσαν μέσα στο σπίτι του[48] Ακολούθησαν και άλλες βιαιότητες και προσπάθεια τρομοκράτησης των χριστιανών.

Μπροστά στον κίνδυνο ολικού αφανισμού τους οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού, αποφάσισαν, μετά από δραματικές συσκέψεις, να εγκαταλείψουν το χωριό οριστικά και να αναζητήσουν αλλού τόπο διαμονής. Το κακό ήταν ότι, επειδή το χωριό ήταν βακουφικό, δεν επιτρεπόταν η αποδημία τους παρά μονάχα μετά από σχετική άδεια της Διοίκησης. Έγραψαν, λοιπόν, αναφορά προς τη Διοίκηση και, αφού απαριθμούσαν τα δεινά τους, ζητούσαν να τους επιτραπεί να εγκατασταθούν σε άλλο μέρος, προκειμένου να διασφαλίσουν τη ζωή και την τιμή τους. Την αναφορά υπέγραψαν 30 χωριανοί[49] (βλ. και έγγραφο 8). Για την ενέργειά τους αυτή ενημέρωσαν και τον έλληνα υποπρόξενο Ρεθύμνου Εμμανουήλ Πετυχάκη, του παρέδωσαν αντίγραφο της αναφοράς τους και τον παρακάλεσαν να κάνει ό,τι περνούσε από το χέρι του (βλ. έγγραφο 9).

Τελικά η απομάκρυνσή τους από το χωριό δεν έγινε δεκτή. Με σφιγμένα δόντια επέστρεψαν στα σπίτια τους και διατήρησαν ακμαίο το ηθικό τους. Υπέμειναν καρτερικά τις ασχήμιες των μουσουλμάνων, περιμένοντας την επόμενη επανάσταση, για να δώσουν τη δική τους απάντηση.

Γενικά, στην επανάσταση του 1889 οι Χρωμοναστηριανοί πρέπει να πρωταγωνίστησαν στην περιοχή τους. Αυτό συνάγεται και από το γεγονός ότι, αμέσως μετά τις εχθροπραξίες, όπως αναφέραμε, συνελήφθη ο δήμαρχός τους και κλείστηκε στις φυλακές, παρά τη σουλτανική αμνηστία. Προφανώς θα είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, γιατί μόνο οι πρωταίτιοι δεν καλύπτονταν από αυτήν.

4.5 Οι τελευταίες αγριότητες

Από το 1895 η Κρήτη βρέθηκε και πάλι σε επαναστατικό οργασμό. Ο σφακιανός δικαστής Μανούσος Κούνδουρος αποφάσισε να εφαρμόσει νέα πολιτική, προκειμένου να λύσει το ακανθώδες πρόβλημα του νησιού. Πρότεινε, δηλαδή, στους

[48] Α.Υ.Ε., *Κρητικό Αρχείο*, 99/20-4-1889, υποπρόξενος Ρεθύμνης προς Υπ. Εξ.
[49] Α.Υ.Ε. *Κρητικό Αρχείο*, 22/4/1890.

συμπατριώτες του να επιδιώξουν την αυτονομία της Κρήτης, γιατί γνώριζε καλά ότι αυτό επιδίωκαν και οι Δυνάμεις. Αυτό θα ήταν το πρώτο βήμα. Το επόμενο θα ήταν η ένωση, που επιθυμούσαν όλοι τους. Η επανάσταση που επιχείρησε και που ονόμασαν «μεταπολιτευτική» εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλο το νησί και φάνηκε ότι θα είχε αυτή τη φορά αίσιο τέλος. Οι μουσουλμάνοι του νησιού που έβλεπαν ότι έχαναν το παιχνίδι, ξεσηκώθηκαν και άρχισαν άγριες σφαγές σε βάρος των χριστιανών. Η ελληνική κυβέρνηση, εκμεταλλευόμενη το γεγονός, έστειλε στρατεύματα με τον συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο και κατέλαβαν το νησί, εξ ονόματος του βασιλιά Γεώργιου. Σχεδόν ταυτόχρονα οι Δυνάμεις αποβίβαζαν δικά τους αγήματα, για να προφτάσουν, όπως ισχυρίστηκαν, την αιματοχυσία. Οι Τούρκοι αρχικά κλείστηκαν από φόβο στο καβούκι τους, όταν όμως τα ελληνικά στρατεύματα αναγκάστηκαν, εξαιτίας της πίεσης των Δυνάμεων και του ελληνοτουρκικού πολέμου (1897), να αποχωρήσουν, προέβησαν σε μεγάλες καταστροφές. Η παρουσία αγημάτων των μεγάλων Δυνάμεων δεν στάθηκε ικανή να περιορίσει το μένος τους. Μόνο στην περιοχή του Ρεθύμνου γκρέμισαν 1.205 σπίτια και 65 εκκλησίες. Στο Χρωμοναστήρι κατέστρεψαν 52 σπίτια και 2 εκκλησίες. Ο ρώσος υποπρόξενος Ρεθύμνου Γ. Χατζηγρηγοράκης έστειλε στον πρόξενο των Χανίων κατάλογο των κατεστραμμένων σπιτιών/ εκκλησιών και ενημέρωσε σχετικά τον ρώσο διοικητή Ρεθύμνου Θεόδωρο Ντα Χιοστάκ[50] (βλ. έγγραφο 10). Φαίνεται ότι οι ξένοι διοικητές δεν είχαν εντολές να χτυπούν τους Τούρκους

4.6. Επιβράβευση των αγωνιστών

Το 1902 ορίστηκαν επιτροπείες για να καταγράψουν και να κατατάξουν τους βαθμοφόρους αγωνιστές που πήραν μέρος στις διάφορες κρητικές επαναστάσεις (1866, 1878, 1896, 1897), προκειμένου να χορηγηθεί σ' αυτούς κάποιο επίδομα. Η Επιτροπεία Νομού Ρεθύμνου, την οποία αποτελούσαν δέκα άτομα (πρόεδρος Στελιανός Βαρδάκης, αντιπρόεδρος Στελιανός Δημητρακάκης, Γραμματέας Γεώργιος Παττακός, μέλη Αναγνώστης Μαρινάκης, Ιωάννης Δεληγιαννάκης, Στυλιανός Περισάκης, Αναγνώστης Κατσαντώνης, Ιωάννης Σκουλάς, Γεώργιος Καλλέργης και Ιωάννης Τσουπάκης) κατέγραψε 416 άτομα και τα κατέταξε σε τέσσερις τάξεις (Α, Β, Γ, Δ). Στους βαθμοφόρους της Δ΄ τάξης περιλαμβάνονται και οι εξής Χρωμοναστηριανοί.:

[50]Μ. Τρούλης, «Το Ρέθυμνο το 1897», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14 (1998), σ. 126,127.

Α. *Αλέξιος Βογιατζάκης*: πήρε μέρος ως βαθμοφόρος στις επαναστάσεις 1866 και 1878, και, με βάση πιστοποιητικό του δήμου Βρυσιναίων, είχε υπερβεί τη μέρα της καταγραφής το 55^{ο} έτος της ηλικίας του.
Β. *Στελιανός Σερβιλής:* έδρασε σε όλες τις επαναστάσεις 1866, 1878, 1896/98 και, με βάση πιστοποιητικό του δήμου Βρυσιναίων, είχε και αυτός υπερβεί το 55^{ο} έτος.
Γ. *Αντρέας Βουλουμπασάκης*: πήρε μέρος στις επαναστάσεις 1866-69, 1878, 1896/98 και ήταν πάνω από 55 χρόνων[51].

Προφανώς θα υπήρχαν και πολλοί άλλοι από το χωριό, αλλά δεν καταγράφηκαν, γιατί είχαν σκοτωθεί ή δεν θέλησαν να πάρουν ανταμοιβή για το εθνικό έργο τους.

4.7. Κρητική Πολιτεία, επανάσταση Θερίσου και ένωση

Η τελευταία κρητική επανάσταση, παρά τις αρχικές ατυχίες και τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, είχε αίσια κατάληξη, αφού για πρώτη φορά η ουσιαστική διοίκηση του νησιού δόθηκε στους χριστιανούς, με τη δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας. Ύπατος αρμοστής του νησιού ορίστηκε ο δευτερότοκος γιος του έλληνα βασιλιά Γεωργίου, που λεγόταν και αυτός Γεώργιος. Οι Κρητικοί περίμεναν πολλά από τον πρίγκιπα αρμοστή και για τον λόγο αυτό τον περιέβαλαν με την αγάπη και τον σεβασμό τους. Δυστυχώς αυτός δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες τους και γρήγορα, με την αυταρχικότητα και τις άστοχες ενέργειές του, δημιούργησε μεγάλες δυσαρέσκειες. Ενώ δηλαδή οι Κρητικοί έβλεπαν την αυτονομία ως το κατώφλι για την ένωση με την Ελλάδα, αυτός την έβλεπε ως μόνιμη κατάσταση, προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία. Το 1905 ο κρητικός αγωνιστής και πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος, μαζί με τους επίσης αγωνιστές Φούμη και Μάνο, απελπισμένοι από τη διακυβέρνηση του πρίγκιπα, κήρυξαν επανάσταση εναντίον του. Επειδή κέντρο των επαναστατών ήταν το χωριό Θέρισος, η επανάσταση είναι γνωστή και ως επανάσταση του Θερίσου. Στους αγώνες των επαναστατών εναντίον των οργάνων της Κρητικής Πολιτείας σκοτώθηκε και ο χωριανός μας χωροφύλακας Δημήτριος Σερβιλάκης. Το γεγονός ότι τον θάνατό του ανήγγειλε στην οικογένειά του η επαναστατική κυβέρνηση, υποδηλώνει ότι είχε προσχωρήσει στην επανάσταση. Το παράδειγμά του αυτό είχαν ακολουθήσει και πολλοί άλλοι χωροφύλακες (βλ. έγγραφο 11).

[51] Μ. Τρούλης, «Επιτροπεία αγωνιστών Ν. Ρεθύμνης», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 11 (1995), σ. 160, 164.

Στην περίοδο της παραπάνω μεταβατικής περιόδου (1898-1908), ο νομός Ρεθύμνου χωρίστηκε σε 20 δήμους. Ο δήμος Βρυσιναίων με 2.853 κατοίκους είχε έδρα το Χρωμοναστήρι, το οποίο αριθμούσε 302 κατοίκους (161 άντρες και 141 γυναίκες) και περιλάμβανε 22 χωριά, μονές ή μετόχια[52]. Την ίδια περίοδο οι μουσουλμάνοι του χωριού σχεδόν εξαφανίστηκαν. Είχε δημιουργηθεί, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ανάμεσα σ' αυτούς και του χριστιανούς συγχωριανούς τους τόσο μεγάλο μίσος, ώστε ήταν αδύνατη η παραμονή τους. Σε έγγραφο του 1912 αναφέρεται μόνο μια μουσουλμανική οικογένεια στο χωριό, αυτή του Μουσταφά Μεράκη. Την αποτελούσαν, πλην του Μουσταφά, δύο γυναίκες και τρία παιδιά[53]. Την 1η Δεκεμβρίου 1913 έγινε η επίσημη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Έτσι το χωριό τραυματισμένο, αλλά με το ηθικό των κατοίκων του υψηλό, πέρασε στο δρόμο της προόδου και του πολιτισμού. Το ίδιο και η γειτονική πόλη του Ρεθύμνου, που άφησε πίσω τα όπλα και ξαναπήρε τα παραδοσιακά πρωτεία της στον τομέα των γραμμάτων. Από τα χρόνια της Βενετοκρατίας χαρακτηριζόταν ως πόλη των γραμμάτων και των τεχνών.

4.8. Χρωμοναστηριανοί απόγονοι των τεσσάρων μαρτύρων

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο της τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας νομίζω ότι αξίζει να τονίσουμε και το παρακάτω γεγονός. Κατά την επανάσταση του 1821 μαρτύρησαν στην πόλη του Ρεθύμνου τέσσερις κρυπτοχριστιανοί (Γεώργιος, Αγγελής, Μανουήλ και Νικόλαος) από το χωριό Μέλαμπες, που βρίσκεται στην επαρχία του Αγίου Βασιλείου. Πιο συγκεκριμένα, ενθουσιασμένοι από την εθνεγερσία, δήλωσαν δημοσίως ότι ήταν χριστιανοί και όταν συνελήφθησαν από τους κατακτητές, αρνήθηκαν να επιστρέψουν στο ισλάμ. Ο τούρκος διοικητής της πόλης στον οποίο τους οδήγησαν, προσπάθησε να τους μεταπείσει. Όταν και αυτός απέτυχε, έδωσε εντολή να εκτελεστούν. Έδωσε μάλιστα στην εκτέλεσή τους πανηγυρικό χαρακτήρα, αφού οργάνωσε ολόκληρη παράσταση. Ήθελε ίσως με τον τρόπο αυτό να παραδειγματίσει και τους άλλους κρυφοχριστιανούς. Και πρέπει να

[52] Επίσημη Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας: *Πίνακες γενικοί κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, πόλεις και κώμας.* Τα 22 χωριά ή μετόχια ήταν τα εξής : Αμπελάκια, Αρμένοι, Άγιος Ευτύχιος, Αγία Ειρήνη, Άγιος Γεώργιος, Γουλεδιανά, Γιαννούδι, Καπεδιανά, Καρέ, Κούμοι, Μετόχι Αποθαμένου, Μύλοι, Μετόχι Αλμπάνι, Μύρθιος, Μισίρια, Ξερό Χωριό, Όρος, Πρασσές, Ρουσσοσπίτι, Σελλί, Φωτεινού, Μονή Χαλεβή.

[53] Υπηρεσία Χωροφυλακής: *Κατάστασις κινήσεως οθωμανικών οικογενειών εν τη περιφερεία του νομού Ρεθύμνης.*

ήταν πολλοί. Ήδη, αμέσως μετά το μαρτύριο τους, οι κάτοικοι του Ρεθύμνου άρχισαν να τελούν λειτουργίες αφιερωμένες στη μνήμη τους και αργότερα αναγνωρίστηκαν ως προστάτες της πόλης. Στον τόπο της εκτέλεσης των τεσσάρων μαρτύρων ανεγέρθηκε προς τιμή τους περίλαμπρος ναός. Σήμερα, ο ναός αυτός, αφού, κατά καιρούς, μετασχηματίστηκε, κοσμεί την πόλη του Ρεθύμνου.

Ο ναός των 4 μαρτύρων

Ένας από τους τέσσερις αυτούς Μελαμπιανούς μάρτυρες ήταν και ο Γεώργιος Βλατάκης. Ο γιος του, που πιθανότατα ονομαζόταν Κωνσταντίνος, κυνηγημένος από τις τουρκικές αρχές και τους φανατικούς μουσουλμάνους, βρήκε άσυλο και εγκαταστάθηκε στο Χρωμοναστήρι. Εκεί παντρεύτηκε και έκανε δύο γιους και δυο κόρες. Ο πρώτος γιος του γεννήθηκε το 1846 και πιθανότατα πήρε το όνομα του αγιασμένου παππού του. Ίσως για το λόγο αυτό εγκατέλειψε νέος ακόμα το χωριό και μόνασε στο όρος Σινά, με το όνομα Σωφρόνιος. Ο δεύτερος γιος του, που ονομαζόταν Αντώνης, σπούδασε και έγινε δικηγόρος. Δε φαίνεται όμως ότι αφιέρωσε τόσο τη ζωή του στην υπηρεσία της θέμιδας, όσο στις κρητικές επαναστάσεις, που κατά καιρούς τάρασσαν το νησί. Από τις κόρες του η μία ονομαζόταν Αναστασία και η άλλη Παρασκευή ή Μαρία. Και οι δύο πρέπει να παντρεύτηκαν στο Χρωμοναστήρι και να απέκτησαν οικογένεια. Ο Σωφρόνιος, όσο και να προσπάθησε, δεν μπόρεσε να βρει γαλήνη στην ξενιτιά. Η επιθυμία να δει ξανά το αγαπημένο του χωριό και τους συγγενείς του, όπως και να υπηρετήσει τον τόπο του, τον έφερε, ως αρχιμανδρίτη πια, στη γενέτειρα. Πρέπει να χάρηκε αρκετά τους συγγενείς του, αφού

για το υπόλοιπο της ζωής του έμεινε και ιερουργούσε ως εφημέριος στο χωριό[54]. Εκεί και πέθανε στα 90 χρόνια του [55].

Υπάρχει και η άποψη ότι οι Βλατάκηδες του χωριού προέρχονταν από τον μάρτυρα Μανουήλ. Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η γυναίκα του Μανουήλ Αναστασία και δύο από τα τέσσερα παιδιά του εγκαταστάθηκαν αρχικά στο Ρέθυμνο. Από αυτά, στη συνέχεια, το ένα μετακόμισε στο Χρωμοναστήρι και έκανε οικογένεια με τρία παιδιά: τον Στυλιανό (που αργότερα έγινε αρχιμανδρίτης), τη Μαρία και την Αναστασία [56]. Όποια εκδοχή και να ισχύει, πρόβλημα παραμένει ποιοι ήταν και τι έγιναν οι απόγονοί τους στο χωριό μας.

5. Το Χρωμοναστήρι μετά την ένωση

5.1 Οι Βαλκανικοί και ο Α' παγκόσμιος πόλεμος (1912-1918)

Στους Βαλκανικούς πολέμους, με τους οποίους τα σύνορα της Ελλάδας επεκτάθηκαν από την Ελασσόνα στην Καβάλα, προφανώς θα πήραν μέρος και πολλοί Χρωμοναστηριανοί. Τα στοιχεία που υπάρχουν δεν μας διαφωτίζουν. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στα στρατιωτικά αρχεία αναγράφεται κάποιος οπλίτης, ο Αλέξανδρος Γριντάκης, από το Ρέθυμνο, που πέθανε από τυφοειδή πυρετό το 1913. Πιθανότατα είχε σχέση με το Χρωμοναστήρι. Στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, ο μόνος κάτοικος του χωριού, που φαίνεται να πήρε μέρος, ήταν ο *Νικόλαος Αντωνάκης του Κωνσταντίνου.* Αυτός έπεσε αγωνιζόμενος στη μάχη της *Δοϊράνης* στις 6 Σεπτεμβρίου 1918. Άλλος ένας *Αντωνάκης*, ο Νικόλαος του Εμμανουήλ, φαίνεται ότι πέθανε, περίπου δυο μήνες μετά, στο στρατιωτικό νοσοκομείο της Θεσσαλονίκης, αλλά δεν είναι σίγουρο αν ήταν από το Χρωμοναστήρι [57].

5.2 Από τη μικρασιατική εκστρατεία μέχρι σήμερα

[54] Γεώργιος Σταματάκης, «Πρόγονοι και απόγονοι των τεσσάρων μαρτύρων Ρεθύμνης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 24 (2005), σ. 54,55, 58.
[55] Μιχάλης Παπαδάκης, «Οι 4 νεομάρτυρες του Ρεθέμνου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τ .21 (1980), σ. 280-281.
[56] Γυμνάσιο Μελάμπων, Οι 4 νεομάρτυρες οι εκ Μελάμπων και έν Ρεθύμνη μαρτυρήσαντες, Μέλαμπες 1992-4, σ. 52, μαρτυρία Γ. Μαραγκάκη, από Κουσέ, μακρινού συγγενή των μαρτύρων
[57] Υπουργείο Στρατιωτικών, ό. π., τ. Α΄, Νεκροί Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, 1917-1918.

Το θρίαμβο των Ελλήνων κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, που ολοκλήρωσε η συνθήκη των Σεβρών (1920), ακολούθησε η Μικρασιατική εκστρατεία. Τα ελληνικά στρατεύματα, μέσα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν και πολλοί Χρωμοναστηριανοί, προχώρησαν με συνεχείς νίκες μέχρι το Σαγγάριο και το Κάλε Γκρότο, λίγα χιλιόμετρα έξω από την Άγκυρα. Δυστυχώς τα συμφέροντα των Δυνάμεων αλλά και η ανικανότητα των ελληνικών κυβερνήσεων, από τις οποίες έλειπε η προσωπικότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου, μετέτρεψαν τον θρίαμβο σε ολοκληρωτική καταστροφή. Εκατοντάδες χιλιάδες Ελλήνων ξεσπιτώθηκαν ή εξοντώθηκαν. Στα αρχεία του στρατού με τους νεκρούς δεν αναγράφεται κανένας από το Χρωμοναστήρι. Και αυτό, γιατί τα περισσότερα ονόματα δεν συνοδεύονται με λεπτομερή αναφορά στον τόπο καταγωγής αλλά περιορίζονται στην ευρύτερη περιφέρεια (π.χ. Κρήτη ή Ρέθυμνο). Ενδεικτικά αναφέρω ότι εμφανίζονται με καταγωγή από το Ρέθυμνο δύο Βογιατζάκηδες, ο Δημήτριος του Γεωργίου και ο Παντελής, που ίσως ήταν Χρωμοναστηριανοί. Επίσης βρίσκεται και κάποιος Εμμανουήλ Δαριβάκης του Γεωργίου, λοχίας, με καταγωγή την Κρήτη[58]. Άγνωστο αν και αυτός έχει σχέση με το χωριό μας.

Ανάμεσα στους δύο παγκοσμίους πολέμους, οι κάτοικοι του χωριού ήταν γύρω στους 430 (1920/429, 1928/416, 1940/439). Όταν ξέσπασε ο καταστροφικός δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και ο Μουσολίνι πέρασε αυθαίρετα τα ελληνικά σύνορα, πολλοί Χρωμοναστηριανοί έφυγαν για το αλβανικό μέτωπο. Εκεί, κάτω από άγνωστες συνθήκες, βρήκαν το θάνατο οι Νικόλαος Καπετανάκης, Ιωάννης Παττακός και Πέτρος Τσόγκας. Παράλληλα, στη Μακεδονία άφησε την τελευταία του πνοή ο Νικόλαος Γασπαράκης. Στην Εθνική αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε σκοτώθηκαν τουλάχιστον τέσσερις Χρωμοναστηριανοί: οι Εμμανουήλ και Κωνσταντίνος Αντωνάκης, Εμμανουήλ Ρωμανιάς και Κωνσταντίνος Παπαλεβυζάκης.

Στη δεκαετία του 1960, εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης οι κάτοικοι του χωριού μειώθηκαν στους 300 (1961= 293), ενώ στην αμέσως επόμενη δεκαετία περιορίστηκαν στους 200 για τον ίδιο και πάλι λόγο. Κατά τη δεκαετία του 1980 επανήλθαν και πάλι στους 300, γιατί το κύμα μετανάστευσης είχε κοπάσει και ο τουρισμός στην Κρήτη είχε αυξηθεί. Στα τέλη του 20ου αιώνα (1991) το χωριό

[58] Υπουργείο Στρατιωτικών, ό.π., τ. 2, σ. 305 και 314.

αριθμούσε 237 κατοίκους, ενώ ο 21ος αιώνας δεν έδειξε να αλλάζει τίποτα στο σύνηθες σκηνικό των αυξομειώσεων.

6. Η ονομασία του χωριού

Είναι άγνωστο πώς προήλθε η ονομασία του χωριού. Οι Βενετσιάνοι στις διάφορες πηγές τους το ανέφεραν ως Chorio Monasterio[59], Cromonastiri[60] και Acromonastiri[61] Οι Τούρκοι στις απογραφές και τα ιεροδικαστικά τους έγγραφα το ονόμαζαν Χώρα-Μοναστήρι[62]. Οι απόψεις για την προέλευση της ονομασίας πολλαπλώς διίστανται. Αναφέρουμε μερικές από αυτές.

Α. Προήλθε από το Χωριό Μοναστήρι, Χωριομοναστήρι, Χρωμοναστήρι. Η λέξη μοναστήρι μάλλον παραπέμπει στη βυζαντινή εκκλησία/ μοναστήρι της Παναγίας της Κεράς ή σ' αυτήν του Αγίου Ευτυχίου.

Β. Προήλθε από τα βυζαντινά μοναστήρια της Παναγίας της Κεράς ή του Αγίου Ευτυχίου, που οι εκκλησίες τους ήταν γεμάτες με πολύχρωμες τοιχογραφίες. Αρχικά δηλαδή το έλεγαν χρωματιστό μοναστήρι και μετά, κατά συγχώνευση, Χρωμοναστήρι. Για το λόγο αυτό σε μερικές βενετικές πηγές, όπως αναφέραμε, ονομάζεται Cromonastiri.

Γ. Προήλθε από την κίτρινη ώχρα, με την οποία ήταν βαμμένη η εκκλησία της Κεράς ή ήταν χρωματισμένες μερικές από τις μορφές αγίων στις τοιχογραφίες του Αγίου Ευτυχίου. Από ώχρα- μοναστήρι έγινε Χρωμοναστήρι.

Δ. Προήλθε, κατά κάποιο τρόπο, από το γνωστό μοναστήρι της Χώρας που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη.

Ε. Προήλθε από το Άκρο-Μοναστήρι, δηλαδή το μοναστήρι της Κεράς, που βρισκόταν στην άκρη της βόρειας πλευράς του Βρύσινα. Για το λόγο αυτό και μερικοί Βενετσιάνοι το ονομάζουν Acromonastiri.

Στ. Προήλθε από το μοναστήρι του Χριστού, που υπήρχε εκεί κοντά, πιθανότατα πάνω από τους Μύλους. Αρχικά το αποκαλούσαν Χριστομοναστήρι και μετά έγινε Χρομοναστήρι. Το μοναστήρι αυτό αναφέρεται και σε έγγραφα του 1658[63] .

---

[59] Στέφανος Ξανθουδίδης, «Συνθήκη Ενετών και Καλλιέργου», περιοδικό *Αθηνά*, τ. 14, Αθήνα 1903, σ. 305-306.
[60] *Castrofilaca, ό.π., 113* .
[61] *Basilicata, ό.π., 128.*
[62] Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, 58/1658, Ηράκλειο 1986, τ. 1, σ.39,
[63] Σταυρινίδης, ό.π., 105/13-10-1658 και Ι.Ε.Ρ. (35/1658), σ. 77.

Νομίζω ότι η αλήθεια βρίσκεται στο 3ο άρθρο της συνθήκης των Βενετών με τον Αλέξιο Καλλέργη (1299). Σ' αυτό αναφέρεται: *«Ακμή δίδομεν και παρέχομέν σοι τας καβαλλαρίας της Πόλης και του Χωριομοναστηρίου, καθώς εκράτη αυτάς ο Γεώργιος Χορτάτζης, πληρώνοντας δε συ δι' εκείνας τας καβαλλαρίας προς εκείνους ους είχον αυτάς υπέρπυρα δύο χιλιάδας..»*[64]. Είναι ίσως και η παλαιότερη γνωστή αναφορά στο χωριό. Με άλλα λόγια, η ονομασία προήλθε από τη συγχώνευση των λέξεων χωριό-μοναστήρι. Κατά συνέπεια, ορθή γραφή είναι αυτή με το «ω».

[64] Στέφανος Ξανθουδίδης, «Συνθήκη Ενετών και Καλλιέργου», *Αθηνά*, τ. 14, Αθήνα 1903, σ. 305-306.

Κεφάλαιο δεύτερο

Το χωριό σήμερα

Εισαγωγή

Σε πολλά χωριά και πόλεις της Κρήτης ορθώνονται σήμερα ερειπωμένα, μισοερειπωμένα, αναστηλωμένα ή αναπαλαιωμένα, επιβλητικά κτίσματα από τη βυζαντινή, τη βενετική (1211-1669) ή την τουρκική περίοδο (1669-1813) Οι σύγχρονες κατοικίες ή πολυκατοικίες, οι ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι και τα κάθε λογής τροχοφόρα που τα πλαισιώνουν συνθέτουν ένα περίεργο από αντιθέσεις σύνολο. Τα κτίσματα αυτά ήταν κάποτε εκκλησίες, μοναστήρια, κατοικίες ισχυρών οικονομικά βυζαντινών ή βενετών φεουδαρχών της περιοχής ή φιλοξενούσαν κάποια δημόσια υπηρεσία. Πολλά από τα βυζαντινά ή βενετικά κτίσματα κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας έγιναν τζαμιά, κατοικίες των αξιωματούχων (πασάδων ή μπέηδων), που αποτέλεσαν τη νέα αριστοκρατία, ή εξακολούθησαν να στεγάζουν κάποια, οθωμανική αυτή τη φορά, κρατική υπηρεσία. Η αλλαγή ιδιοκτησίας και χρήσης ήταν φυσικό να επιφέρει και κάποιες αλλαγές στην αρχιτεκτονική τους. Τις κτιριακές «μεταμορφώσεις» συνέχισαν οι Έλληνες, που, μετά την απαλλαγή τους από την οθωμανική κατοχή, αποτέλεσαν τους νέους ιδιοκτήτες των κτισμάτων. Στο Χρωμοναστήρι μπορεί κανείς να θαυμάσει σήμερα αρκετά από τα εντυπωσιακά αυτά κτίσματα, τα οποία αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της ιστορίας του. Πιο συγκεκριμένα υπάρχουν δύο πανέμορφες βυζαντινές εκκλησίες, ένα τεράστιο βενετσιάνικο κτίριο, που έχει αναστηλωθεί και χρησιμοποιείται ως Στρατιωτικό μουσείο και κάποια αρχοντικά, που άλλα είναι αξιοποιημένα και άλλα εντελώς εγκαταλειμμένα. Τα ιστορικά αυτά μνημεία, όπως έχουν αναπαλαιωθεί και αξιοποιηθεί, αλλά και άλλα σύγχρονα, επισκέπτονται καθημερινά πολλοί ντόπιοι και ξένοι. Εξάλλου και η φύση του χωριού είναι ελκυστική. Να σημειωθεί ότι η περιοχή του έχει αναγνωριστεί ως «περιοχή φυσικού κάλλους».

1. Ιστορικά μνημεία

1.1. Παναγία Κερά

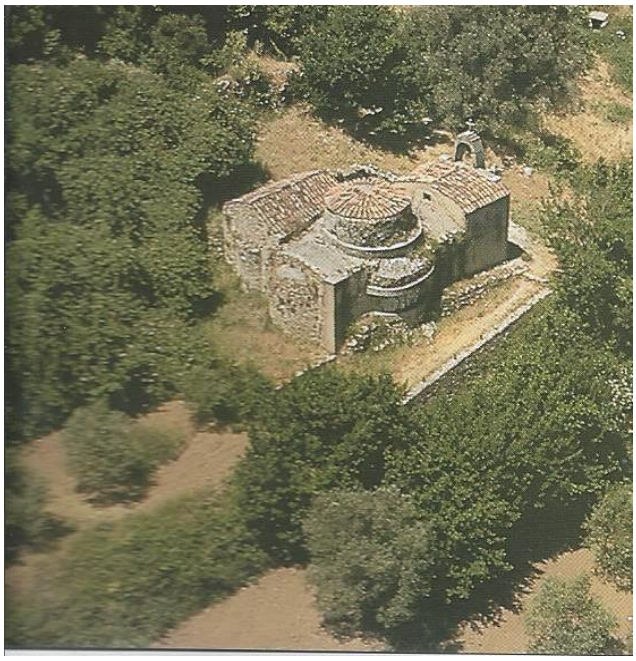

Παναγία Κερά (αεροφωτογραφία)

Η βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας της Κεράς βρίσκεται σε μια ειδυλλιακή καταπράσινη ρεματιά, στις πρόποδες του Βρύσινα. Είναι μικρή σε μέγεθος σταυρεπίστεγη μονόκλιτη βασιλική, αγιορείτικου τύπου. Στεγάζεται κατά μήκος με μια καμάρα, που διασταυρώνεται, σχεδόν μπροστά στο ιερό, με μια άλλη κάθετη, που είναι πιο στενή και τοποθετημένη πιο ψηλά. Στις άκρες της βόρειας και της νότιας κεραίας του σταυρού, υπάρχει ημικυκλική αψίδα. Την αψίδα αυτή, που ονόμαζαν «χορό», συνήθιζαν στις εκκλησίες του Αγίου Όρους. Υπολογίζεται ότι χτίστηκε κατά τον 11^{ο} αιώνα. Οι τοιχογραφίες που σώζονται από τον αιώνα αυτό είναι ελάχιστες. Στο τεταρτοσφαίριο του ιερού απεικονίζεται η Δέηση. Πιο συγκεκριμένα τον Παντοκράτορα, την Παναγία και τον άγιο Ιωάννης Πρόδρομος, σε στάση προσευχής. Η υπόλοιπη εκκλησία ζωγραφίστηκε κατά τον 14^{ο} αιώνα. Στο τεταρτοσφαίριο της νότιας αψίδας εντυπωσιάζει μια τεράστια σε μέγεθος ημίσωμη μορφή της Αγίας Άννας. Στο κάτω μέρος των τοίχων εικονιζόντουσαν πολλοί άγγελοι και άγιοι[65]. Η εκκλησία άλλαξε πολλές φορές εικονογράφηση. Έτσι μπορεί κανείς να διακρίνει αλλεπάλληλα στρώματα ζωγραφισμένων σοβάδων. Τα βγαλμένα μάτια

[65] Ιωάννης Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες νομού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999, σ. 26,27.

ενός αγίου, αριστερά καθώς μπαίνουμε στην εκκλησία, μαρτυρούν τις βεβηλώσεις που είχε υποστεί από τους αλλόθρησκους σε περιόδους, εντάσεων.

Δυστυχώς σήμερα και παρά τις μεγάλες προσπάθειες που έγιναν για να συντηρηθούν οι τοιχογραφίες, το θέαμα που παρουσιάζουν δεν είναι καθόλου ικανοποιητικό. Η συντήρηση του κτιρίου, αντίθετα, είναι πολύ ικανοποιητική.

Στη νότια πλευρά του ναού υπάρχει και ένα, εξίσου εντυπωσιακό, παρεκκλήσι που είναι αφιερωμένο στην Αγία Άννα.

Η αγία Άννα, τοιχογραφία από την εκκλησία της Παναγίας της Κεράς

1. 2. Άγιος Ευτύχιος

Άγιος Ευτύχιος

Αμέσως μετά την ανακατάληψη της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά (961), ο οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινούπολης έστειλε πολλούς ιεραπόστολους, για να επαναφέρουν στην ορθόδοξη πίστη όσους είχαν εξισλαμιστεί. Ένας από τους ιεραπόστολους ήταν και ο άγιος Ιωάννης Ξένος. Σύμφωνα με μια εκδοχή, αυτός έχτισε την εκκλησία του Αγίου Ευτυχίου. Κατά συνέπεια, πρόκειται για κτίσμα του $10^{ου}$ ή $11^{ου}$ αιώνα. Η εκκλησία είναι μονόκλιτη σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλο. Η ανατολική και η δυτική κεραία του σταυρού είναι μακρύτερες. Ο τρούλος στηρίζεται σε 4 πεσσούς. Σχηματίζονται δυο πλάγια διαμερίσματα, και όσοι βρίσκονται σ' αυτά μπορούν να βλέπουν και μέσα στο ιερό. Δυτικά υπήρχε η κεντρική πόρτα, ενώ ένα παράθυρο στην αψίδα φώτιζε το εσωτερικό του ναού και τραβούσε προς τα εκεί το βλέμμα των πιστών. Επειδή οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν την εκκλησία σαν στάβλο, πολλές τοιχογραφίες καταστράφηκαν. Στο πρώτο τεταρτοσφαίριο διακρίνεται η Δέηση (ο Χριστός στη μέση, δεξιά η Παναγία και αριστερά ο Πρόδρομος). Η υπόλοιπη αψίδα χωρίζεται σε δύο ζώνες τις οποίες κοσμούν οι εφτά ιεράρχες. Από αυτούς άλλοι ευλογούν με το δεξί χέρι και άλλοι κρατούν ευαγγέλιο. Τα πρόσωπα στις τοιχογραφίες είναι ωχρά, τα χαρακτηριστικά τους δίνονται με καφέ χρώμα και οι ρυτίδες με κόκκινες γραμμές. Τα μάτια του Χριστού είναι τεράστια. Μορφές σε μετωπική στάση και μεγάλα μάτια, συνηθίζονταν από τον $6^{ο}$ έως τον $11^{ο}$ αιώνα. Το σχήμα του ναού συναντιέται και σε άλλα χωριά[66].

Η παλαιά αυτή εκκλησία για πολλά χρόνια έμενε εγκαταλειμμένη και υπήρχε κίνδυνος να καταρρεύσει. Ευτυχώς σχετικώς πρόσφατα, ο σύλλογος των Χρωμοναστηριανών Αττικής, που φέρει την επωνυμία «Παναγία Κερά», φρόντισε να συντηρηθεί το θαυμάσιο αυτό μνημείο. Η συντήρηση του εσωτερικού και του εξωτερικού έγινε με τον καλύτερο τρόπο. Σήμερα αποτελεί ένα από τα πιο αξιοθέατα ιστορικά μνημεία του χωριού.

[66] Νικόλαος Δρανδάκης, «Αι τοιχογραφίαι του Αγίου Ευτυχίου Ρεθύμνης», *Κρητικά Χρονικά* τ. 3 (1956), σ.215-236.

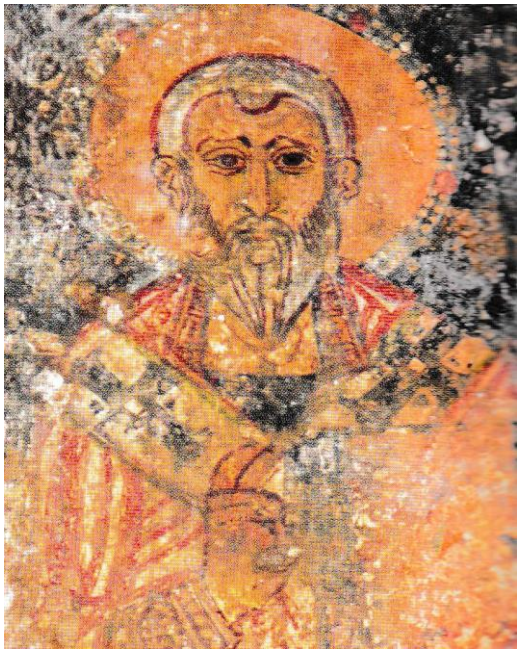

Ο Άγιος Βασίλειος (τοιχογραφία του ναού)

1. 3. Κονάκι (Στρατιωτικό μουσείο)

Η νότια πλευρά του Κονακιού, πριν την τελική αναστύλωσή του.

Το Κονάκι είναι ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα και χτίστηκε κατά τον 15^{ο} ή 16^{ο} αιώνα, πάνω σε σχέδια κάποιου σημαντικού έλληνα ή βενετού, αρχιτέκτονα. Αρχικά χρησίμευσε ως κατοικία των ευγενών Chioza που ήταν οι φεουδάρχες της περιοχής. Το οικόσημο της βενετικής αυτής οικογένειας βρίσκεται στο υπέρθυρο της κυρίας εισόδου.

Το οικόσημο της οικογένειας Chioza

Το συγκρότημα εκτείνεται γύρω από μια κεντρική αυλή και ουσιαστικά αποτελείται από δύο διώροφα κτίρια. Το πρώτο, το βορεινό, έχει εμβαδόν ισογείου 431 μ. και πρώτου ορόφου 96. Το δεύτερο, το νότιο, έχει συνολικό εμβαδόν ισογείου 432 τ.μ.. Το οικόπεδο έχει συνολική έκταση 1.370 τ.μ., η συνολική κάλυψη φτάνει τα 895 τ.μ. και η συνολική δόμηση τα 1.114.[67] Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας το τεράστιο αυτό κτίριο αποτέλεσε τόπο κατοικίας αξιωματούχων.

Το 1985 έγινε δωρεά του κτίσματος από τους ιδιοκτήτες του στην κοινότητα. Δώδεκα χρόνια αργότερα παραχωρήθηκε στο Γενικό Επιτελείο Στρατού και με τις παράλληλες ενέργειες του Συλλόγου «Παναγία Κερά», άλλων πολιτιστικών φορέων και της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων, το ερειπωμένο κτίριο μετατράπηκε σε σύγχρονο και πλουσιότατο σε υλικό στρατιωτικό μουσείο. Η συλλογή του περιλαμβάνει ιστορικά κειμήλια, παράσημα, όπλα και στρατιωτικές στολές από την εποχή της επανάστασης του εικοσιένα έως και τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Το σημερινό κτίριο διαθέτει επίσης βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο, όπως και αίθουσες διαλέξεων. Τα καλοκαίρια η μεγάλη εσωτερική του αυλή χρησιμεύει για ομιλίες και κυρίως για θεατρικές παραστάσεις. Λειτουργεί από το 2010 και αποτελεί προορισμό εκπαιδευτικών εκδρομών από όλη την Ελλάδα και τουριστικό πόλο έλξης για το χωριό.

[67]Ε. Ανδρεαδάκης, Villa Claudio. Ένα σημαντικό κτίσμα του Ρεθύμνου, Πρακτικά 1ου εθνικού συνεδρίου, Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών, Θεσσαλονίκη 23-25 Νοεμβρίου 2.000., σ. 601-613.

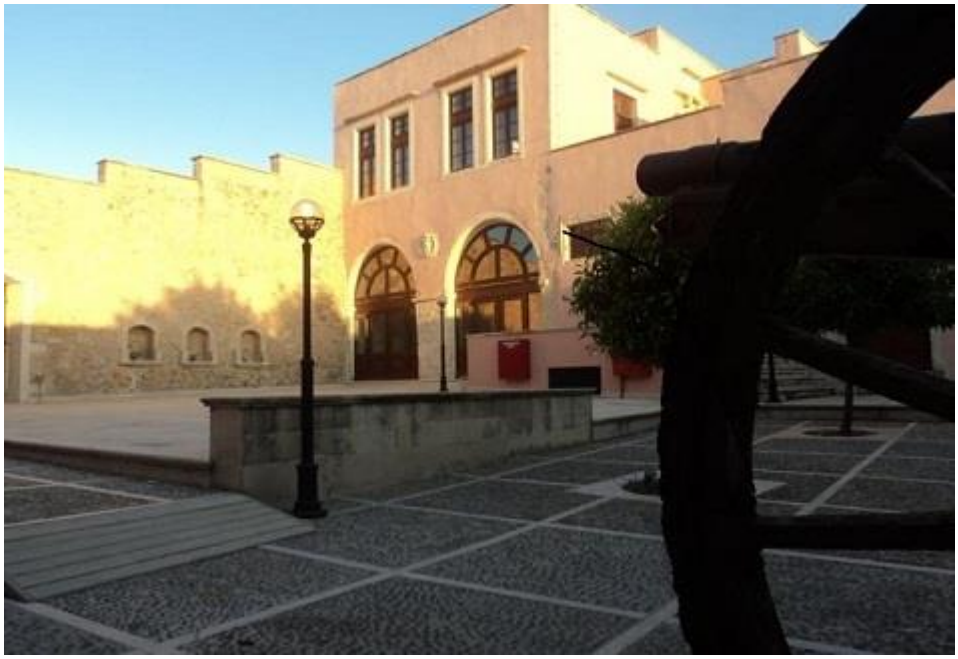

Όψη από την κεντρική αυλή του σύγχρονου Κονακιού

Το κονάκι ως σύγχρονο στρατιωτικό μουσείο

1. 4. Η Παναγία του Χαλεβή

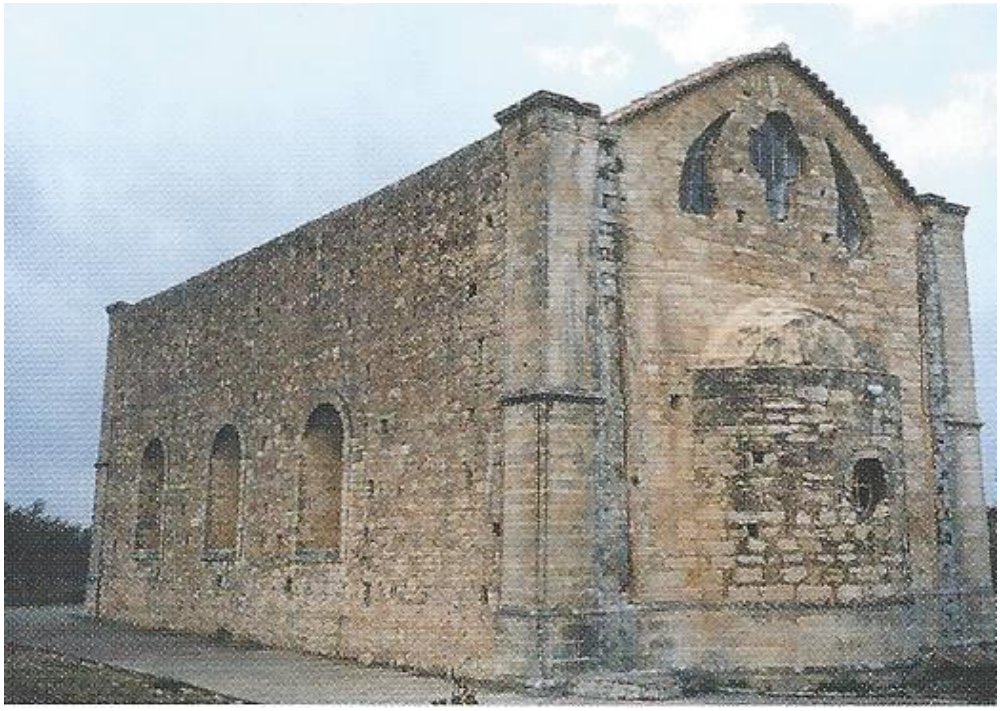

Η εκκλησία της Παναγίας του Χαλεβή

Το μοναστήρι του Χαλεβή βρίσκεται στο δρόμο που οδηγεί από την πόλη του Ρεθύμνου στο χωριό Χρωμοναστήρι. Για πολλά χρόνια ανήκε στην κοινότητα του συγκεκριμένου χωριού. Το καθολικό της, που είναι γνωστό ως Παναγία Χαλεβιανή, είναι αφιερωμένο στην κοίμηση της Θεοτόκου. Τον δεκαπενταύγουστο, που γιορτάζει, πλήθος κόσμου από την πόλη και τα γύρω χωριά γεμίζουν τον μεγάλο περίβολό του. Διαθέτει δύο εισόδους (βόρεια και δυτική) και έχει μήκος 16,70 μ. και πλάτος 8,30 μ.. Είναι μονόκλινη θολωτή βασιλική με ορθογωνική κάτοψη. Στο υπέρθυρο της βορεινής εισόδου του ναού υπάρχει η εξής επιγραφή: 1864, ΙΣ- ΧΣ, ΝΙΚΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 21 ΩΚΟΔΟΜΕΙΤΑΙ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΗΓΟΥΜΕΝΕΙΑΣ ΙΩΑΚΕΙΜ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΒΑΣΙΛΙΩΤΙ

Πότε ακριβώς ιδρύθηκε η μονή δεν είναι γνωστό. Υπολογίζεται ότι λειτουργούσε κατά τον 16^{ο} ή 17^{ο} αιώνα. Ο αυστριακός γιατρός και βοτανολόγος Ζίμπερ την αναφέρει κατά την επίσκεψή του στην Κρήτη το 1817[68]. Είναι η μόνη για την ώρα γνωστή μαρτυρία για την περίοδο πριν από το 1821. Προφανώς η ίδρυσή της χρονολογείται σε παλαιότερη εποχή. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, το μοναστήρι ήταν τότε πολύ πλούσιο, είχε 30 καλογέρους και διέθετε ξενώνα, μεγάλη

[68] Ι. Βολανάκης, «Η θρησκευτική κατάστασις των Χριστιανών της Κρήτης κατά το α΄ τέταρτο του 19^{ου} αιώνος κατά τον Friedrih Sieber», *Κρητικά Χρονικά* τ. 25 (1973) σελ. 135.

βιβλιοθήκη και αίθουσες για διδασκαλία. Με άλλα λόγια λειτουργούσε σ' αυτό σχολείο για τα παιδιά των γειτονικών χωριών. Λέγεται ότι, επειδή οι τούρκοι στρατιώτες ανάγκαζαν συχνά τον ηγούμενο να τους δίνει διάφορα είδη (λάδι, σιτάρι…), ο τελευταίος με αναφορά του διαμαρτυρήθηκε στο σουλτάνο. Ο ηγούμενος τελικά δικαιώθηκε από τον σουλτάνο, αλλά απαγχονίστηκε από τους θιγόμενους στρατιώτες. Στη διάρκεια της Εθνεγερσίας καταστράφηκε εντελώς και ανασυγκροτήθηκε κατά την περίοδο της αιγυπτιακής κατοχής (1831-1840). Ο ηγούμενος της μονής Σεραφείμ, που προσπάθησε να μεταφέρει πολεμοφόδια στους επαναστάτες κατά τη μεγάλη κρητική επανάσταση 1866-9, συνελήφθη από τους Τούρκους και θανατώθηκε με βασανιστήρια. Το 1900 διαλύθηκε και έγινε μετόχι της μονής Αρσανίου, ενώ το 1991 προσαρτήθηκε στο γειτονικό μοναστήρι της Αγίας Ειρήνης.

Σήμερα η εκκλησία έχει ανακαινισθεί και ο γύρο χώρος είναι επιμελώς φροντισμένος. Αποτελεί ένα από τα αξιοθέατα της περιοχής. Εξάλλου, από το 1977 (ΦΕΚ 209, 29/2/1980) είχε χαρακτηριστεί από το Υπουργείο Πολιτισμού ως διατηρητέο μνημείο[69].

Η μονή του Χαλεβή σήμερα

[69] Στέργιος Μανουράς, «Η Σταυροπηγιακή μονή Χαλεβή στο Ρέθυμνο», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* (22), 1980, σ. 355- 362.

2. Σύγχρονα μνημεία

2.1. Ο Μύλος του Πρινάρη

Ο Μύλος του Πρινάρη

Ο Μύλος του Πρινάρη βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του χωριού και παλιότερα ήταν φάμπρικα (μύλος) της οικογένειας Πριναράκη. Στο πλήρως ανακαινισμένο κτίριο μπορεί κανείς να γνωρίσει και να θαυμάσει, από το ένα μέρος, τα μηχανήματα και εξαρτήματα του παλιού μύλου, και από το άλλο, τον εξοπλισμό που διέθετε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα ένα χωριάτικο νοικοκυρόσπιτο. Να σημειωθεί ότι τότε τα σπίτια, κατά κανόνα, ήταν μονόχωρα, πράγμα που σημαίνει ότι όλες οι «σπιτικές δραστηριότητες» γίνονταν στον ίδιο και μοναδικό χώρο. Σήμερα ο Μύλος του Πρινάρη λειτουργεί όχι μόνο ως λαογραφικό μουσείο, αλλά και ως Κέντρο εκπαίδευσης και ενημέρωσης για την ελιά, το λάδι και τους μύλους.

2.2. Μνημείο πεσόντων Χρωμοναστηριανών στους εθνικούς αγώνες

Το καλοκαίρι του 2015 στήθηκε στην πλατεία Γ. Βογιατζάκη, απέναντι από τον Ξενώνα, μνημείο προς τιμή όλων των χωριανών μας που έπεσαν στους αγώνες του έθνους. Τις δαπάνες ανέλαβε αποκλειστικά ο Μιχάλης Πριναράκης. Στο μνημείο χαράχτηκαν πολλά ονόματα αγωνιστών. Μερικά δεν είναι ιστορικώς εξακριβωμένα. Επικράτησε η λογική ότι ήταν καλύτερα να τιμηθούν και κάποιοι που ίσως δεν το δικαιούνταν, παρά να αφεθούν στη λήθη κάποιοι που τίμησαν το χωριό και το έθνος

με τη θυσία τους. Το πρώτο θα αποτελούσε ιστορική παρέκκλιση ενώ το δεύτερο κατάφωρη ιστορική αδικία. Προφανώς θα υπήρχαν και πολλοί άλλοι αγωνιστές, πέρα των αναγραφομένων, αλλά δεν άφησαν ίχνη στο πέρασμά τους. Τα εγκαίνια του μνημείου έγιναν με την πρέπουσα μεγαλοπρέπεια το καλοκαίρι του 2015.

2.3. Άλλα μνημεία

Εκτός από τα παραπάνω σύγχρονα μνημεία υπάρχουν στο χωριό και δύο πανέμορφες εκκλησίες. Η μία είναι αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο και η άλλη στον Άγιο Παντελεήμονα. Επίσης αξιόλογο είναι και το κτίριο του *Ξενώνα*, που είναι ιδιοκτησία του Συλλόγους Χρωμοναστηριανών Αττικής Παναγία Κερά, όπως πρόσφατα ανακαινίστηκε, προκειμένου να εξυπηρετήσει δημοτικές (δημοτικό γραφείο) αλλά πνευματικές ανάγκες (βιβλιοθήκη).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Έγγραφο 1ο : Ονοματεπώνυμα κατοίκων του χωριού κατά την περίοδο Βενετοκρατίας, με βάση νοταριακά έγγραφα

Ονοματεπώνυμα	**Ονοματεπώνυμα**
Γκοτζάκης	Κούμουλος Αντρέας
Δαβίδης Μανώλης	Κούμουλου Μανωλέσσα
Δαμαλάς	Κρούσαρης (ιερομόναχος)
Δευτεραίος Χριστόδουλος	Μαρκολακόπουλος
Δρόσιος Βασίλης Καραβάνος	Νταμορόν Νταχά
Δρόσιος Γιάννης	Πατερόλιος
Καλλέργης Μάρκος	Στρογκυλάδενα
Κίοτζα Μαρκαντώνιος	Τζουριγιάννης Νικολέζα
Κιότζα Τζουάννε	Τζουριγιάννης Σταμάτης
Κιότζας Νταχά	Φορτσαδάκης
Κουμουλοπούλα Καλή	Φούσκαρης Γιάννης
Κούμουλος Πέτρος	Χορτάτζης Νικολό, παπάς

Έγγραφο 2ο :απόσπασμα συμβολαίου από το πρωτότυπο

Α. Κείμενο

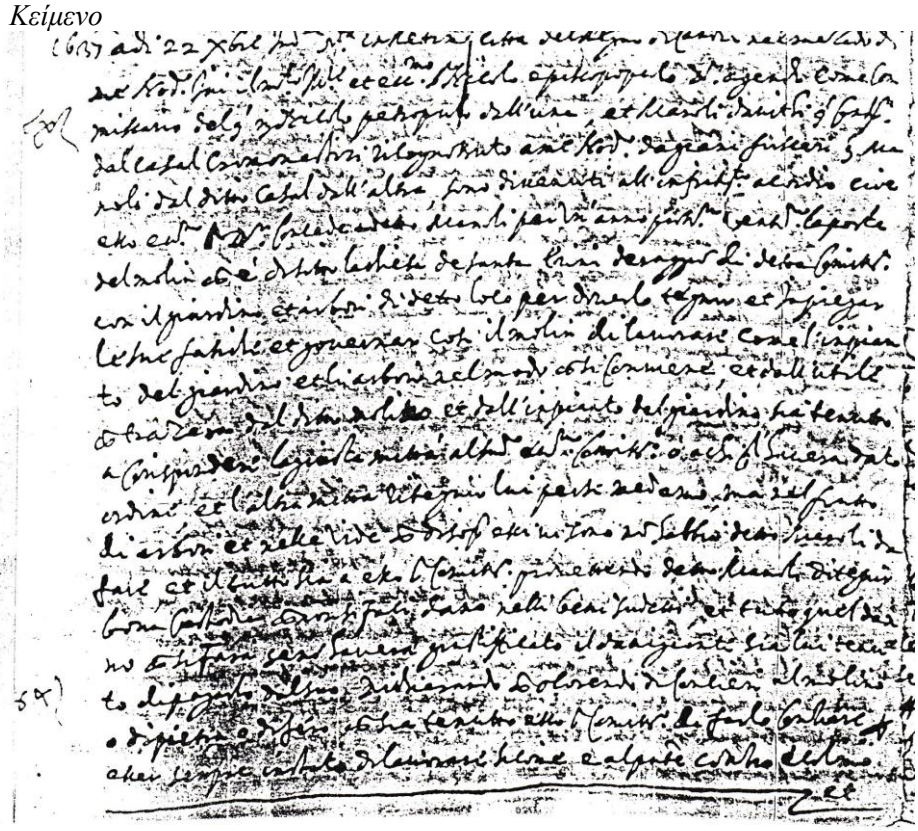

Β. Απόδοση στα ελληνικά

ΡΕΘΥΜΝΟ 22/12/1637 Στο καθιστικό του σπιτιού μου. Εκεί, ο πολύ εκλαμπρότατος και εξοχότατος Νικολό Επισκοπόπουλος, διδάκτορας, ενεργώντας ως πληρεξούσιος του μ. Νικολό Πετρόπουλου, από το ένα, και ο Μανόλης Δαβίδης μ. Κωνσταντίνου

από το χωριό *Χρωμοναστήρι*[1] (την ταυτότητά του μου πιστοποιεί ο Γιάννης Φούσκαρης μ. Μανόλη από το ίδιο χωριό), από το άλλο, καταλήγουν στην παρακάτω συμφωνία: ο διδάκτορας παραχωρεί στο Μανόλη για ένα χρόνο το μύλο που βρίσκεται κάτω από την εκκλησία *της Αγίας Ειρήνης*[2] με τον κήπο και τα δέντρα του, για να δουλέψει το μύλο και να καλλιεργήσει τον κήπο. Τα έσοδα θα είναι μισά, μισά, εκτός από τα φρούτα και τα σταφύλια από τα οποία δε θα έχει μερίδιο ο Μανόλης, θα φροντίζει όμως να φυλάγονται σωστά. Σε περίπτωση ζημιάς στις περιουσίες αυτές, είναι υποχρεωμένος ο Μανόλης να την πληρώσει. Ακόμα οφείλει να τρέφει γουρουνόπουλα. Ο διδάκτορας υπόσχεται να του παραχωρήσει και ένα ζώο για τη μεταφορά του σιταριού. *Μάρτυρες*: ευγενής Νικολό Μουδάτσος του μ. ευγενή Φραγκίσκου, Δημήτριος Ροδίτης του μ. Σταμάτη.

^^^^^^^^^^^^^^^^^^^

Έγγραφο 3: Π Ω Λ Η Σ Η κτήματος

Α. Κείμενο

[1] Το χωριό βρίσκεται 11 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης και σήμερα ανήκει στο Δήμο Ρεθύμνης.

[2] Εννοεί μάλλον το ομώνυμο σήμερα γυναικείο μοναστήρι, που βρίσκεται 5 χιλιόμετρα από την πόλη, κοντά στο χωριό Ρουσσοσπίτι. Η αναστήλωση του μοναστηριού άρχισε από τον επίσκοπο Ρεθύμνου Θεόδωρο το 1991 και ολοκληρώθηκε αργότερα.

Β. Απόδοση στα ελληνικά

Στο καθιστικό του σπιτιού μου. Εκεί, η Νικολόζα Κουμουλοπούλα, σύζυγος του Σταμάτη Τζουριγιάννη, και η Μανολέσσα Τζουριγιαννοπούλα, χήρα του μ. Πέρου Κούμουλου, είχαν κάνει ειρήνη μεταξύ τους, για να μπορέσει να επιστρέψει ο Σταμάτης από την εξορία και ήταν ικανοποιημένες από τα ακίνητα που δόθηκαν με δική μου πράξη (σήμερα) και σύμφωνα με τη δικαστική απόφαση. Τώρα, επειδή η Νικολόζα χρειάζεται χρήματα, για να καλύψει τα έξοδα επιστροφής του συζύγου της, με το παρόν δημόσιο συμβόλαιο πωλεί στη Μανολέσσα και το υπόλοιπο σόχωρό της «*στου Γαρνάβα την Καρέα»* με τα δέντρα και όλα τα δικαιώματά του (το οποίο πληρώνει κάθε χρόνο ένα μουζούρι στάρι και μισό κουάρτο, όπως και μερίδιο από τα δέντρα). Συνορεύει: ανατολικά με το χωράφι που κρατά ο ιερομόναχος Κρούσαρης, που λειτουργεί στην *Αγία Κυριακή,* δυτικά με το σόχωρο που της είχε παραδώσει, νότια με χωράφι του Νταχά Κιότζα και βόρεια με δημόσιο δρόμο. Για να εκτιμήσουν το σόχωρο αυτό είχαν εκλέξει εκτιμητές τους Γιάννη Κούμουλο του μ. Πέρου και Γιάννη Δρόσιο του μ. Γιώργη από το *Χρωμοναστήρι*, που τώρα είναι παρόντες και δηλώνουν ότι πήγαν παρέα με τον Αντρέα Κούμουλο, το είδαν και το εκτίμησαν 500 υπέρπυρα. Η αγοράστρια δέχεται την εκτίμηση με την προϋπόθεση να πληρώσει η πωλήτρια όλα τα έξοδα της μεταβίβασης, που είναι 100 υπέρπυρα. Έτσι η τιμή κατεβαίνει στα 400 υπέρπυρα. Και, μπροστά σε μένα και τους μάρτυρες, η Μανολέσσα καταβάλλει το παραπάνω ποσό στη Νικολόζα και εξασφαλίζεται. Η τελευταία εγγυάται την τήρηση της πώλησης με τις υπόλοιπες περιουσίες που έχει στο *Χρωμοναστήρι*, κοντά στο *Πηγάδι*.

Μάρτυρες: Μανόλης Γκούφας λεγόμενος Γαβαλάς του μ. Γιάννη,
μάστρο Γεωργιλάς Ντόριας, σιδεράς, του μ. Μπερναντίν. *(Καλλέργης, πράξη 162/ 13/4/1640)*

Έγγραφο 4: Διαθήκη συμπληρωματική

ΡΕΘΥΜΝΟ 3/4/1646: Στο σπίτι της Καλής Κουμουλοπούλας π. Μανόλη. Εκεί, θέλοντας να κάνει η κυρία αυτή συμπληρωματική διαθήκη, κάλεσε εμένα και τους μάρτυρες και με παρακάλεσε να γράψω τα εξής:

- Θέλει, όταν πεθάνει, να ταφεί στο μοναστήρι του *Αγίου Γιώργη του Μυλούδη* και να δώσει στους αδελφούς του μοναστηριού ο κομισάριός της 500 υπέρπυρα, για να την μνημονεύουν συνέχεια.
- Επίσης, λέει ότι οφείλει να παίρνει από την Κατερού Κιότζα 100 υπέρπυρα, όπως φαίνεται σε ιδιωτικό χρεωστικό.
- Επίσης, δηλώνει ότι της χρωστά ο Φορτσαδάκης από το Χρωμοναστήρι 50 υπέρπυρα και ένα μίστατο λάδι με βάση ιδιωτικού συμφωνητικού.
- Δηλώνει ότι εξοφλήθηκε από το Μίτσο Τζουριγιάννη από το ίδιο χωριό και θέλει να του επιστραφεί το χρεωστικό έγγραφο.
- Θέλει να δίνει ο κομισάριός της στο γιο της Αλέξανδρο κάθε μήνα ένα μουζούρι στάρι για τη διατροφή του και άλλο ένα για την ψυχή της.
- Δηλώνει ότι εξοφλήθηκε και από τον Αντρέα Τζουριγιάννη από το Χρωμοναστήρι και να του επιστραφεί το χρεωστικό, όπου και να βρίσκεται.
- Τέλος, λέει ότι από τα 9 μουζούρια στάρι που άφησε με τη διαθήκη της στην Αντζολέτα Καλλέργη, για να της κάνει το μνημόσυνο πάνω στο χρόνο, μπορούν να πάρουν τα 8 μουζούρια οι αδελφές της Αννίτσα και Μαρία και να της κάνουν αυτές το μνημόσυνο στην επέτειο του θανάτου της.

Δε θέλει άλλο να ορίσει και παρακάλεσε μάρτυρες.

Μάρτυρες : Εγώ ο Φραγκίσκος Πράτικος μαρτυρώ τα παραπάνω, Εγώ ο Τζουάννε Κονταράτος μαρτυρώ τα παραπάνω. *(Καλλέργης, πράξη 417, σ. 351)*

Έγγραφο 5: Αίτηση ανάληψης επιτροπείας

220

Η ΕΝΕΝΗΚΟΝΤΟΥΤΙΣ ΕΡΓΙΝΑ

28 Δεκεμβρίου 1136 (1723)

Ἐκ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Χρωμοναστῆρι, ὑπαγομένου εἰς τό Ρέθυμνον, ὁ Κωνσταντῖνος υἱός τοῦ Γέρου Παπᾶ ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ Ἱεροδικείου Ρεθύμνης παρούσης καί τῆς Ἐργίνας καί λέγει: «Αὐτή ἡ Ἐργίνα ἀδελφή τῆς συζύγου μου εἶνε ἐτῶν περίπου ἐνενήκοντα καί τά ἔχει χαμένα τά λογικά της καί δεν διακρίνει τό καλό ἀπό τό κακό καί εἶνε ἀθεράπευτος, λόγῳ τῶν γηρατειῶν της.

Ζητῶ νά μοῦ ἐπιτραπῇ, ὡς πλησιέστερος συγγενής της, νά διορισθῶ ἐπίτροπος της, διά νά πωλήσω τό εἰς τοποθεσίαν Φραχτά ἑνός μουζουριοῦ χωράφι καί ἐντός τῆς περιφερείας τοῦ χωρίου εἰς θέσιν Μικρό Ταυρί, ὡς ἔγγιστα τριῶν μουζουριῶν χωράφι μέ 30 ρίζες ἐλιές. Καί εἰς θέσιν Ρίζα ἑνός ἐργάτου ἀμπέλι καί εἰς θέσιν Παπᾶ Βοσκή ἕνα τέταρτον περβόλι μέ τρεῖς ρίζες ἐλιές καί ἄλλα δένδρα καί (πάλιν) ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ χωριοῦ εἰς θέσιν Γεροντάκι ἑνός πρακτικοῦ (κιλοῦ) χωράφι καί εἰς θέσιν Πουτσουνάρι δύο μουζουριῶν χωράφι μέ 30 ρίζες ἐλιές, τρεῖς μουρνιές, δύο καρυδιές καί εἰς θέσιν Φουρνιές ἡμίσεως μουζουριοῦ χωράφι καί (πάλιν) εἰς θέσιν Μικρό Ταυρί ἑνός μουζουριοῦ ἀκαλλιέργητον γῆν καί εἰς θέσιν Κεραμιά ἡμίσεως κιλοῦ περβόλι καί ἐντός τοῦ χωρίου ἕνα σπίτι, καθ' ὅσον δέν ἠμπορεῖ νά τά διευθύνῃ καί διά τοῦτο μερικά κακοποιά στοιχεῖα ἐκ τοῦ χωρίου καταστρέφουν καί ἐπιφέρουν μεγάλας ζημίας εἰς τήν περιουσίαν. Καί παρακαλῶ ὅπως μοῦ ἐπιτραπῇ ὑπό τοῦ Ἱεροδικείου νά μέ διορίσῃ ἐπίτροπόν της ὡς πλησιέστερον συγγενῆ της, νά τήν περιποιοῦμαι μέχρι τοῦ θανάτου της». Εἶπεν.

Ὁ Ἱεροδίκης

Σκεφθείς κατά τόν Ἱερόν Νόμον εὑρίσκω φιλάνθρωπον νά περιποιῆται εἰς ὅλην της τήν ζωήν τήν ἀνίκανον γυναῖκα Ἐργίναν. Καί διορίζω τόν ἀναφερόμενον Κωνσταντῖνον ἐπίτροπον ὡς πλησιέστερον συγγενῆ της.

Ἐπειδή τοῦτο εἶνε φιλάνθρωπος καί δικαία πρᾶξις ὁ ἀναφερόμενος δέχεται τόν διορισμόν του ὡς ἐπιτρόπου καί ὑπόσχεται νά ἐκτελῇ τά ἀναγκαῖα καθήκοντά του.

Ὁ Γραμματεύς

Ἰβραΐμ Ἐφέντης, υἱός Χουσεΐν

Οἱ Μάρτυρες

Μεχμέτ Ἐφέντης, υἱός τοῦ Χιέχ — Ἐκ τῶν προυχόντων Χουσεΐν Χασπῆ

Ἐφέντης

(έγγραφα ιεροδικείου Ρεθύμνου, 220/28-12-1723)

Έγγραφο 6: Ονοματεπώνυμα κατοίκων του χωριού κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Ονοματεπώνυμα	**Ονοματεπώνυμα**
Αβδουλάχ Χουσεΐν	Μαυράκης Γιάννης
Αβρατζιπούλα Καλή	Μιχελιγιάννης Μίτσος
Αβρατζοδοπούλα Κατερώ	Μαυράκης Κωνσταντίνος
Αβρατζοπούλα Σοφία	Μαυρομανώλη Μαρία
Αδουλόπουλος Μανώλης	Μαυρομανώλης Μαρούσα
Αλεφαντόπουλος Γιάννης	Μαυροπούλα Έλενα
Αντουλόπουλος Γιάννης	Μαύρος Μανώλης
Αρβανίτης Γιάννης	Μεγαλομάταινα Μαρία
Αργυρός Ιωάννης	Μαγεροπούλα Μαρία
Ατσαλιδοπούλα Ανέζα	Μαλιάκης Νικόλας
Βαριλής Μανώλης	Μανιάς Απόστολος
Βαρίλης παπάς	Μανιοδοπούλα Έλενα
Βαριλοπούλα Χανέτα	Μανιοδοπούλα Μαρία
Βασιλοκόπουλος Αντρέας,	Μαντοπούλα Νικολόζα
Βασιλομοπούλα Μαρία	Μανωλάκης Μανώλης
Βιραντάκης Μανώλης	Μανώλη Αντρέας
Βουρουδολοπούλα Καλή	Νικηφόραινα Σοφία
Γαληνοπούλα Μαρία	Νταβιντοπούλα Μαρία
Γαργαλοπούλα Νικολόζα	Νταροσοπούλα Εργίνα
Γιακομέτας Γιερώνυμος	Νταφερεροπούλα Νικολόζα
Γιανακάκης Μανώλης	Ντιγιαβαντοπούλα Έλενα
Γιανιλοπούλαινα Ανέζα	Ντιρακοπούλα Εργίνα
Γιαννιδανοπούλα Καλή	Ντιρακοπούλα Μαργαρίτα
Γιαννόπουλος Θεόδωρος	Ντιρακοπούλα Νικολόζα
Γιανούτσης Κωνσταντίνος	Ντομουράκης
Γιώργη Γιάννης	Ντορόζο(ς) Γιάννης
Δαλέφας Μάρκος	Ντόρσιος Γιάννης
Δασκαλογιώργης Γιακουμής, παπάς	Ντορσογιαννάκης Κωνσταντίνος
Δερίβας Γιώργης	Ντορσοπούλα Έλενα Μαρία
Δημητροπούλα Ανέζα	Ντορσοπούλα Έλενα
Δορσιοπούλα Τζανέτα	Ντορσόπουλος Γιάννης
Εβδοκάκης Τζώρτζης	Ντόρσος Γιώργης
Ζουράρης Γιώργης	Ντουμπάκης Σάββας
Καλινοπούλα Καλή	Ντουμποδάκης Γιώργης
Καλινοπούλα Μαρούσα	Ντουρμάνος Μάρκος
Καλογεράς Μανουήλης	Ξυδοπούλα Σοφία
Καλονάς Αντουλής	Παπαδάκης Κωνσταντίνος
Καλονάς Μαθιός	Παπαδάκης Μανώλης
Καλονάς Νικόλας	Παπαδάκης Μανώλης
Καλονάς Πέρος, παπάς	Πατεράκης Γιάννης
Καλονάς Χριστόδουλος	Πατέρας Λέο
Καλοσυνάς Γιάννης	Πατιλικοπούλα Εργίνα
Καλοτζανής Γιάννης	Πατιλικοπούλα Τζανέτα
Καλουδοπούλα Νικολόζα	Πατιλιτοπούλα Καλή
Κατρής Αντρέας	Πατσιλοπούλα Μαρία
Κατσουρατοπούλα Έλενα	Πατσόλη Καλή
Καφαντάτσης Μανώλης	Πελέκα Μαρή
Κλονάς Μαθιός	Περοπούλα Ανίτσα
Κοκινοπούλα Σοφία	Πέρος Σάββας
Κοκκινοπούλα Καλή	Περουλοκοπούλα Έλενα
Κοκκινόπουλος Γιάννης	Περούνης παπάς

Κοκολοπούλα Καλίτσα	Περουνοπούλα Ελιά
Κοματάκης Γιάννης	Περούνος Αντρουλής
Κοντοντίνα Έλενα	Πολίτης Βασίλης
Κορνάρος Κωνσταντίνος	Πολίτης Γιάννης
Κορσάρης Θωμάς	Πολίτης Μανόλης
Κορσαροπούλα Κατέρω	Πολίτης Μανώλης
Κουβαροπούλα Χριστίν	Πρατσινικοπούλα Εργίνα
Κουλουμπιτοπούλα Κατέρω	Ροκαδοπούλα Καλίτσα
Κούμουλος Αντζολέτος	Ρόκας Γιάννης
Κούμουλος Αντρουλής	Ρουσάκης Μανώλης
Κούμουλος Γιάννης	Ρουτσιδοπούλα Τζανέτα
Κουντουράκης Γιώργης	Σάββα Μαρία
Κουραδοπούλα Νικολόζα	Σαγκουϊνάτσος Κανάκης
Κουραδοπούλα Σοφία	Σγουροπούλα Μαρία
Κουραρντουράκης Μανώλης	Σγουροπούλα Μαρία
Κουρδάκης Γιώργης	Σγουροπούλα Σοφία
Κουτίλης Βασίλης	Σιγομαλάκης Αντρουλής
Κουτίλος Σάββας,	Σομαρίνα Καλή
Κουφόπουλου Καλή,	Σουριατοπούλα Έλενα
Κυριάκης Φήμης	Σφάκαινα Καλή
Λαδίτης Εμμανουήλ	Σφακινοπούλα Μαρούσα
Κουκούλας Πάνος	Τζαγκαδοπούλα Κατερώ
Δούλης Εμμανουήλ	Τζανή Νικολόζα
Λιου (παπάς)	Τζε Μανώλης
Τουρλιωτίνα Γεωργίτσα	Τζουτζουράκης Σταμάτης
Τσιριάνη Μανωλίτσα	Τζώρτζη Τζανής
Ζουρίδη Ελένη Βασίλη	Τουρλινίταινα Γιωργίτσα
Κοτζάμπαση Μαρία	Τουρλινοπούλα Μαρία
Λαδάκης Μανώλης	Τσακιστής Δημήτρης
Λαζοπούλα Καλή	Τσικινοπούλα Μαρία
Λατζανοπούλα Μαρία	Τσικίνος Γιάννης
Λεβαντής Πέρος	Τσουκουράκης Μιχελής
Λεοπούλα Κατερώ	Τσουκουράκης Σταμάτης
Λεοπούλα Μαρίνα	Φιλιμοτοπούλα Εργίνα
Λευτερογοπούλα, παπαδιά	Φίλινος Σταμάτης
Λευτερόγος Μιχελής	Φουρδολοπούλα Καλή
Λίμας Μανώλης	Φουριδιλοπούλα Νικολόζα
Λιμόπουλος Μάρκος	Φουρουδαλοπούλα Νικολόζα
Λοδάκης Περότο	Φώσκαρης Γιάννης
Λου (υ) δάκης Μανώλης	Φωσκοπούλα Εργίνα
Λουδοπούλα Αντωνία	Χαρκοδοτοπούλα Τζωρτζίνα
Λουδοπούλα Σοφία	Χορτάτσης Γιάννης
Λουδοπούλα Τζανέτα	Χορτάτσης Μάρκος
Λούρα Τζανέτα	Χορτάτσης Τζανής
Λουρόπουλος Κωνσταντίνος	Χορτατσοπούλα Σοφία
Λουτζεροπούλα Εργίνα	Χορτατσοπούλα Μαρία
Μαγερολοπούλα Εργίνα	Χορτατσοπούλα Μαρίνα
Μανωλισοπούλα Τζανέτα	Χορτατσοπούλα Τζανέτα
	Χορτατσοπούλα, παπαδιά

Έγγραφο 7: Απόσπασμα προξενικού εγγράφου σχετικό με τη σύλληψη του δημάρχου Χρωμοναστηρίου από τους Τούρκους

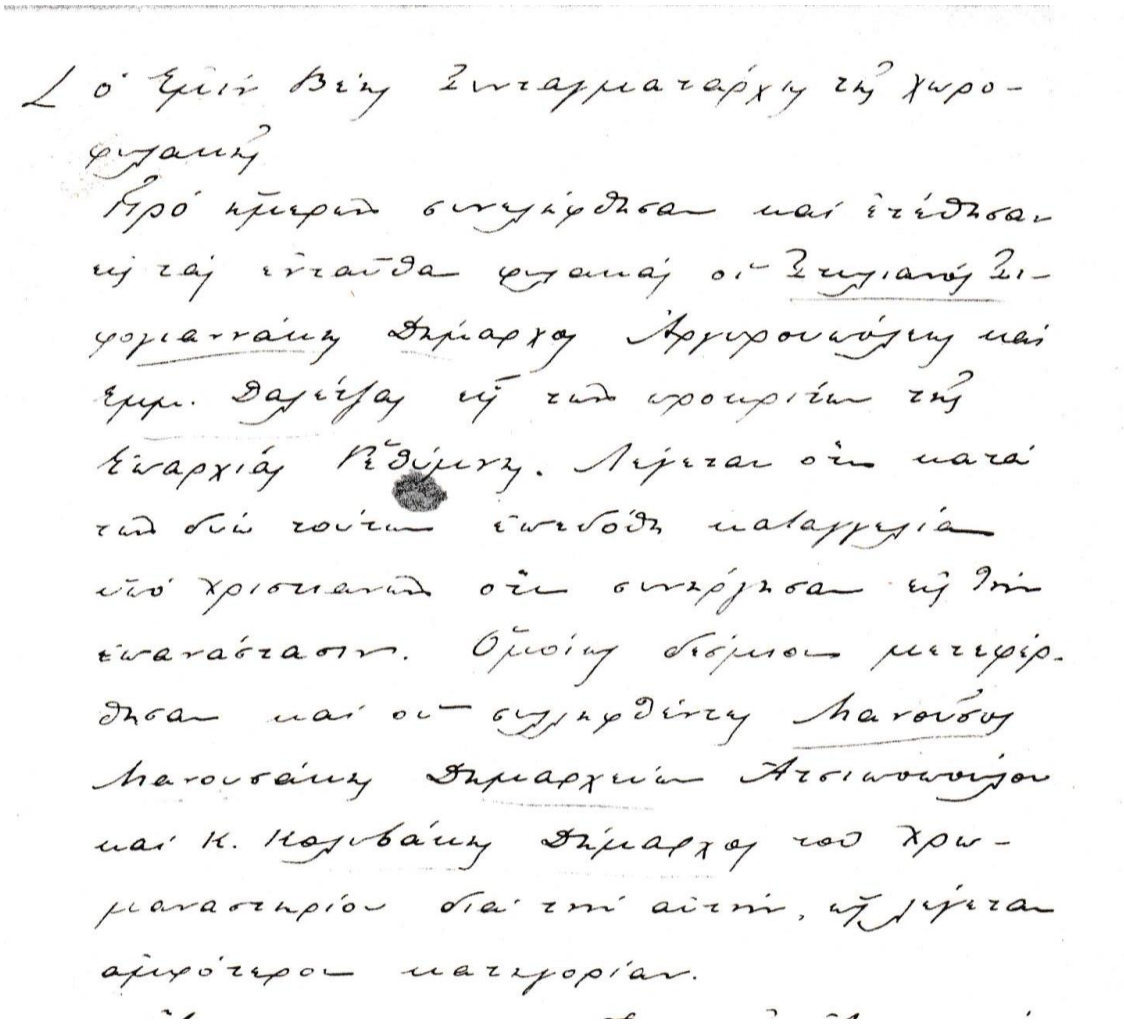

(Α.Υ.Ε. Κρητικό Αρχείο, 290/17-11-1889)

Έγγραφο 8: Η τελευταία σελίδα της αναφοράς των χριστιανών κατοίκων του χωριού, προς τον τούρκο διοικητή Ρεθύμνου. Υπογράφουν 30 άτομα.

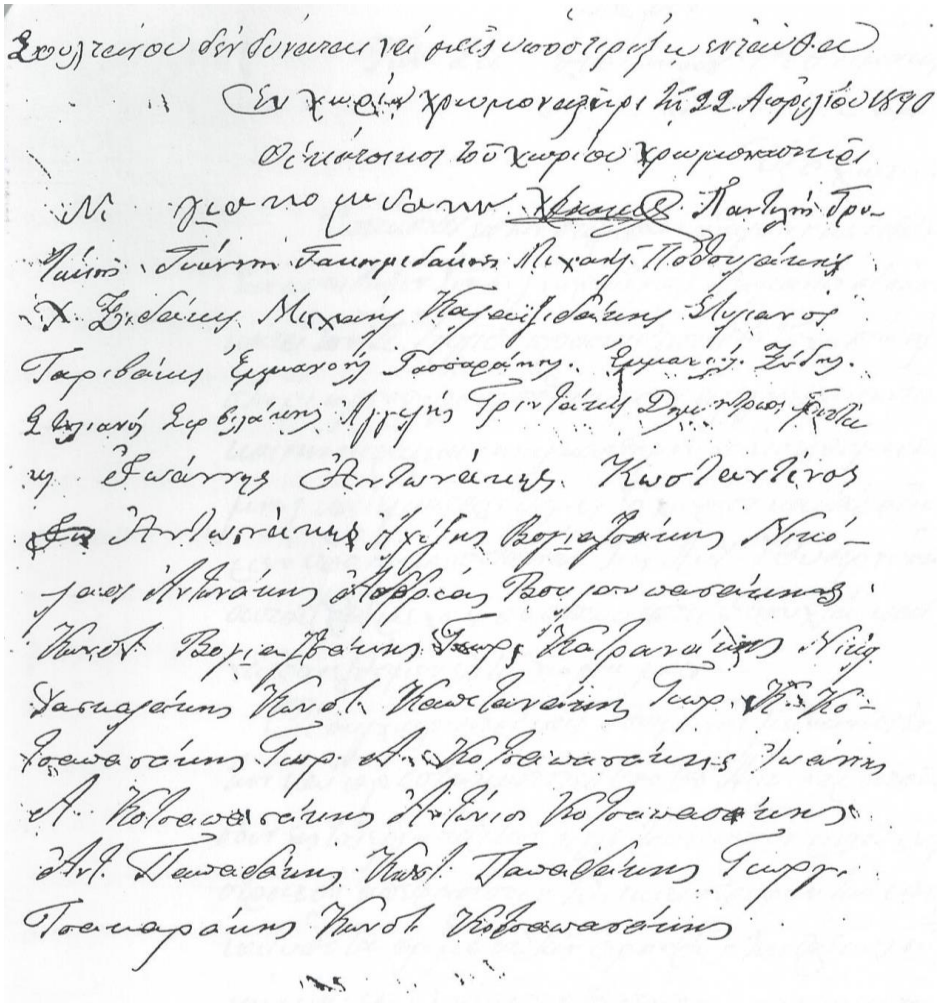

Μεταγραφή εγγράφου

Γιακουμιδάκης Ν.	Βογιατζάκης Αλέξης
Δασκαλάκης Χ.	Αντωνάκης Νικόλαος
Γρυντάκης Παντελής	Βουλουμπασάκης Αντρέας
Γιακουμιδάκης Γιάννης	Βογιατζάκης Κωνσταντίνος
Ποθουλάκης Μιχαήλ	Κοτρωνάκης Γεώργιος
Ξυδάκης Χρίστος	Δασκαλάκης Νικόλαος
Καλαϊτζιδάκης Μιχαήλ	Καπετανάκης Κωνσταντίνος
Ταριβάκης Στυλιανός	Κοτσαμπασάκης Κ. Γεώργιος
Γασπαράκης Εμμανουήλ	Κοτσαμπασάκης Α. Γεώργιος
Ξύδης Εμμανουήλ	Κοτσαμπασάκης Α. Ιωάννης
Σερβιλάκης Στυλιανός	Κοτσαμπασάκης Αντώνιος
Γρυντάκης Αγγελής	Παπαδάκης Αντώνιος
Γρυντάκης Δημήτριος	Παπαδάκης Κωνσταντίνος
Αντωνάκης Ιωάννης	Τσαγκαράκης Γεώργιος
Αντωνάκης Κωνσταντίνος	Κοτσαμπασάκης Κωνσταντίνος

(Α.Υ.Ε. Κρητικό Αρχείο, 22/4/1890)

Έγγραφο 9: Κάτοικοι του Χρωμοναστηρίου κοινοποιούν στον έλληνα υποπρόξενο την αναφορά τους προς τον τούρκο διοικητή.

(Α. Υ. Ε. Κρητικό Αρχείο)

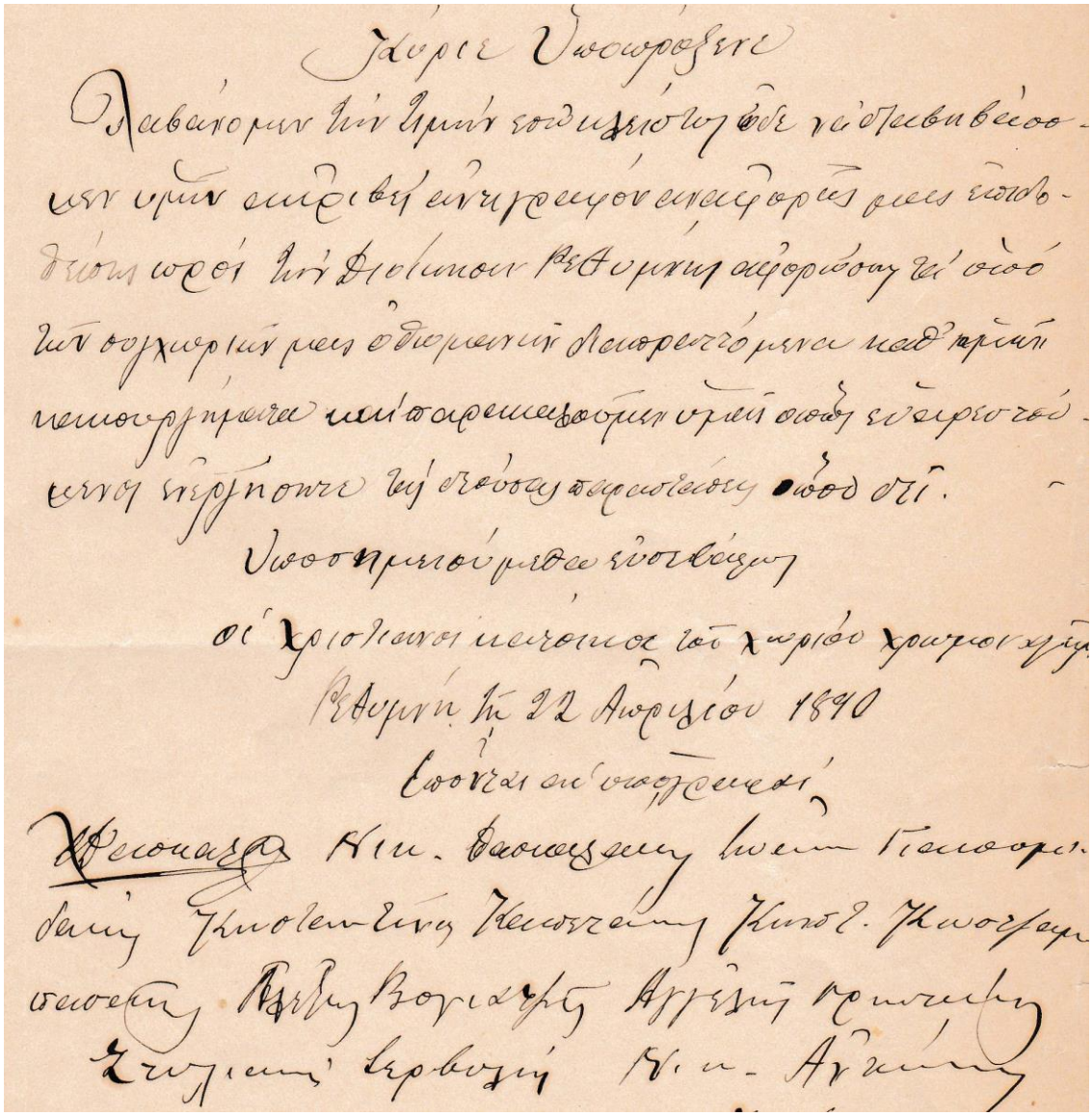

Έγγραφο 10:

Α. *Κατάλογος καταστραφέντων σπιτιών και εκκλησιών στην επαρχία Ρεθύμνου*

Ατσιπόπουλο	100	4
Γάλλου	35	2
Πρινές	70	4
Βεδέροι	15	1
Γεράνι	4	2
Γωνιά Μικρή	20	1
Μετόχια	10	2
Μαλάκι	10	2
Καλονύκτης	5	1
Κούμοι	30	1
Αρμένοι	90	3
Κάστελος	60	2
Αμπελάκι	30	1
Καρέ	20	2
Όρος	5	1
Γουλεδιανά	6	1
Σελί	8	1
Μύρθιος	6	1
Πρασές	90	2
Χρωμοναστήρι	52	2
Ανώγεια	4	1
Αγία Ειρήνη (μονή)	10	1

(Μ. Τρούλης, «Το Ρέθυμνο το 1897», *Κρητολογικά Γράμματα, 11, 1995*)

Έγγραφο 11: Η επαναστατική κυβέρνηση ανακοινώνει στην οικογένεια του χωροφύλακα Σερβιλάκη τον θάνατό του

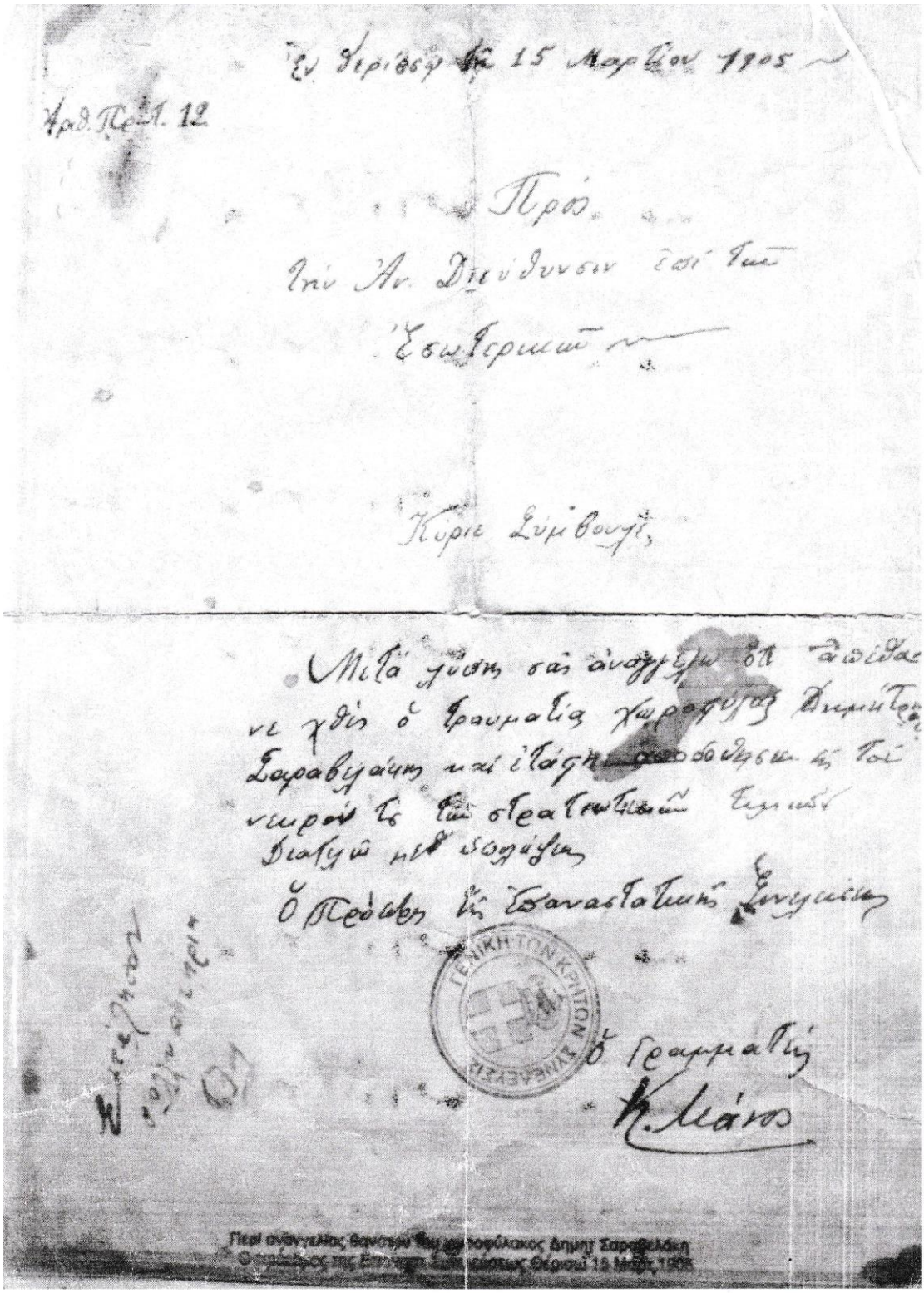

Ἐν Θερίσσῳ τῇ 15 Μαρτίου 1905

Πρός

Κύριε Ζύμβουγε,

Ὁ Γραμματίς

Κ. Μάνος

Επιλογή βιβλιογραφίας

1. Ανδρεαδάκης Ε., «Villa Claudio. Ένα σημαντικό κτίσμα του Ρεθύμνου», *Πρακτικά 1ου εθνικού συνεδρίου, Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών*, Θεσσαλονίκη 23-25 Νοεμβρίου 2000.
2. Βολανάκης Ιωάννης, «Η θρησκευτική κατάστασις των Χριστιανών της Κρήτης κατά το α΄ τέταρτο του 19ου αιώνος κατά τον Friedrih Sieber», *Κρητικά Χρονικά* τ. 25 (1973).
3. Γρυντάκης Μ. Γιάννης, *Σφάζετε… σφάζουμε,* Αθήνα 2007.
   - *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους, η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου,* Ρέθυμνο 1998.
   - *Το πρωτόκολλο του νοταρίου Αντρέα Καλλέργη, Ρέθυμνο 1634-1646*, Ρέθυμνο 2010.
   - *Τζώρτζης Πάντιμος ένας διαφορετικός νοτάριος, πρωτόκολλο 1613-1642*, Ρέθυμνο 2011.
   - *Το Ρέθυμνο μεταξύ δύο επαναστάσεων, 1890-1894,* Αθήνα 2001.
4. Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης,* Ηράκλειο 1990.
5. Δρανδάκης Νικόλαος, «Αι τοιχογραφίαι του Αγίου Ευτυχίου Ρεθύμνης», *Κρητικά Χρονικά* τ. 3 (1956).
6. Ζαμπέλιος και Κριτοβουλίδης, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης,* Αθήνα 1893.
7. Κάκος Δημήτρης, «Υποθέσεις αντιδικιών…» *Κρητολογικά Γράμματα,* τ. 19 (2004).
8. Μανουράς Στέργιος, «Η Σταυροπηγιακή μονή Χαλεβή στο Ρέθυμνο», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* (22), 1980.
9. Μανωλικάκης Ιωάννης, *Η επανάσταση του 1889*, Αθήνα 1971.

10. Μέρτζιος Κωνσταντίνος Δ., «Η συνθήκη Ενετών-Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά* τ. 3(1949).
11. Μοάτσος Ερρίκος, «Αι αρχοντικαί οικογένειαι του Ρεθύμνου επί Βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2 (1971).
12. Ξανθουδίδης Στέφανος, «Συνθήκη Ενετών και Καλλιέργου», περιοδικό *Αθηνά*, τ. 14, Αθήνα 1903.
13. Παπαδάκης Μιχάλης, «Οι 4 νεομάρτυρες του Ρεθέμνου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* , τ. 21 (1980).
14. Παπαδοπούλου Ε., Τζαχίλη Ί, «Ανασκαφή στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης», στο Ανδριανάκης Μ. - Τζαχίλη Ί. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, Ρέθυμνο 2010.
15. Παπιομύτογλου Γιάννης (επίμ.), *Έγγραφα Ιεροδικείου Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο 1995.
16. Πεπονάκης Μανόλης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899),* Ρέθυμνο 1997.
17. Περάκης Μάνος, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης (1878-89)*, Αθήνα 2008.
18. Πρεβελάκης Ελευθέριος, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας,* τμ.6 , τχ. 2, Αθήνα 1967.
19. Σπαθαράκης Ιωάννης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες νομού Ρεθύμνου,* Ρέθυμνο, 1999.
20. Σταματάκης Γεώργιος, «Πρόγονοι και απόγονοι των τεσσάρων μαρτύρων Ρεθύμνης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 24 (2005).
21. Σταυρινίδης Νικόλαος, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, τ. 1, Ηράκλειο 1986.

22. Τρούλης Μιχαήλ, «Επιτροπεία αγωνιστών Ν. Ρεθύμνης», *Κρητολογικά Γράμματα*, 11 (1995).

- *Ταξιδεύοντας στο Ρέθυμνο*, Ρέθυμνο 2011.

- «Το Ρέθυμνο το 1897», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14 (1998).

23. Τσουγκαράκης Δημήτριος, «Παρατηρήσεις στον χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης», Πεπραγμένα 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. 2, Χανιά 1991.

24. Υπουργείο Στρατιωτικών, Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος, *Αγώνες και νεκροί,* 1830-1930, τ. 1, Αθήνα 1930.

25. Castrofilaca Pietro, *Libro delle cose publiche del regno di Candia et isole de Cerigo, Zante, Zeffalonia et Corfu,* Biblioteca Nazionale Marciana, Βενετία (1583).

Αρχεία

1. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, *Κρητικό Αρχείο 1889*.

2. Archivio di Stato di Venezia, Notai del regno di Candia, *B. 14, 214.*